

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

Дубчак Наталія Сергіївна

УДК 347.122:342.7 (043.3)

**ЮРИДИЧНІ КЛІНІКИ В СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД
ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Андрусишин Богдан Іванович

Київ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ЮРИДИЧНІ КЛІНІКИ В СИСТЕМІ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ	12
1.1. Місце права на безоплатну правову допомогу в системі прав і свобод людини і громадянина	12
1.2. Генеза, поняття, ознаки та класифікація юридичних клінік	30
1.3. Принципи та мета діяльності, місце та роль юридичних клінік в системі захисту прав і свобод людини та громадянина	55
Висновки до розділу 1	73
РОЗДІЛ 2 ДІЯЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК ПО ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА	76
2.1. Загальна характеристика правових послуг, що надаються юридичними клініками	76
2.2. Основні категорії громадян, які звертаються за наданням правової допомоги до юридичних клінік	94
2.3. Інституційний аналіз мережі юридичних клінік та їх діяльності в Україні	115
Висновки до розділу 2	137
РОЗДІЛ 3 МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК	139
3.1. Досвід діяльності юридичних клінік іноземних держав	139
3.2. Основні шляхи вдосконалення роботи юридичних клінік як правозахисних інститутів	160
Висновки до розділу 3	185
ВИСНОВКИ	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	194

ВСТУП

Актуальність теми. Утвердження прав і свобод людини та громадянина, всебічне їх забезпечення та захист є основоположною цінністю правової, демократичної, соціальної держави, орієнтиром для всієї системи органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Надійною юридичною гарантією прав людини є закріплення в Конституції України 1996 р. права кожного на правову допомогу. Це право може бути значною мірою реалізоване через систему безоплатної правової допомоги, яка в Україні ще формується, але вагоме місце в ній займають юридичні клініки.

Для української правової науки концепція прав людини та громадянина і механізму їх захисту стають системоутворюючими, адже різні галузі права ставлять собі за кінцеву мету дослідження тих чи інших аспектів загальної проблеми прав і свобод людини та громадянина, їх забезпечення та захисту. Натомість теорія держави та права підходить до цих питань концептуально.

Юридичні клініки відіграють важливу роль у механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина (поряд з правоохоронними державними органами, адвокатурою тощо). Водночас їх юридична природа в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина є малодослідженою, що передбачає, передусім, необхідність здійснення загальнотеоретичного аналізу, висновки якого дадуть змогу сформулювати основоположні методологічні засади для подальших досліджень в межах галузевих та прикладних юридичних дисциплін.

Окремі аспекти забезпечення права особи на правову допомогу в різних сферах державної діяльності досліджувалися в роботах О. Бандурки, Т. Варфоломеєвої, А. Комзюка, В. Копейчикова, Н. Оніщенко, П. Рабіновича, О. Тихомирова, Ю. Тодики та ін.

Значна кількість праць (дослідників А. Бірюкової, Т. Варфоломеевої, Є. Васьковського, І. Гловацького, В. Гончаренка, С. Гончаренка, Ю. Грошевого, А. Дубинського, О. Жуковської, Я. Зейкана, С. Ківалова, В. Маляренка, М. Маркуш, О. Михайленка, А. Молдована, В. Молдована, В. Нора, В. Попелюшка, С. Сафулька, О. Святоцького, М. Сірого, З. Смітійенко, Д. Фіолевського, С. Фурси, В. Шибіко, О. Яновської та інших) присвячена українській адвокатурі, що є спеціалізованою структурою з надання безоплатної правової допомоги у кримінальних справах, однак право громадян на одержання безоплатної правової допомоги юридичними клініками оминало науковий інтерес дослідників.

Проблематика юридичних клінік зацікавила дослідників переважно з 2000 р. Так в Росії ці питання стали предметом наукового інтересу А. Байкова, А. Васильєва, Д. Гайдукова, С. Дегтярьова, О. Доброхотової, Ф. Дудирева, Л. Туманової та ін.

У Білорусії проблематику діяльності юридичних клінік по наданню правової допомоги населенню вивчали С. Балашенко, А. Войтик, Т. Наумович, К. Томашевский тощо.

Питаннями діяльності юридичних клінік в Україні займаються такі дослідники як: Б. Андрусин, І. Бородін, О. Ващук, А. Галай, В. Галай, Л. Дубчак, М. Дулеба, Ж. Завальна, В. Єлов, Р. Кацавець, С. Ківалов, М. Лоджук, В. Молдован, С. Молібог, М. Новіков, Д. Павленко, Ю. Савелова, М. Савчин, І. Снігур, І. Сенчак, О. Соколенко, С. Стеценко, Н. Стюпіна, Н. Сухицька, М. Удод, Ю. Фігель, В. Янишев тощо. Однак, як правило, їхні роботи були присвячені організаційним моментам створення та діяльності юридичних клінік, значенню юридичних клінік як інституцій, що забезпечують практичну складову підготовки майбутніх юристів тощо, а місце юридичних клінік в системі захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні не виправдано нівелювалося або ж не отримувало належного наукового, зокрема, загальнотеоретичного, осмислення.

Водночас необхідність загальнотеоретичного дослідження зумовлена нагальною потребою удосконалення законодавства про безоплатну правову допомогу, унормування правового статусу юридичних клінік, їх функціями по забезпеченню надання безоплатної правової допомоги з різних галузей матеріального та процесуального права малозабезпеченим (соціально вразливим) громадянам. Викладеним і зумовлюється актуальність теми даної дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках планових наукових досліджень Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом „Дослідження проблем гуманітарних наук” (правознавство) (протокол № 5 засідання Вченої ради університету від 22 грудня 2006 р.).

Тема дисертаційної роботи затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 7 квітня 2011 р. (протокол № 8).

Питання, що розглядаються в роботі, мають практичне значення для реалізації положень Закону України від 2 червня 2011 р. № 3460-VI „Про безоплатну правову допомогу”, Програми правової освіти населення України, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366, Національної програми правової освіти населення, затвердженої Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001, Зasad державної політики України в галузі прав людини, затверджених Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1999 р. № 757-XIV.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є визначення соціального призначення і місця юридичних клінік в системі захисту прав та свобод людини і громадянина через реалізацію малозабезпеченими, соціально вразливими категоріями громадян права на безоплатну первинну та вторинну правову допомогу.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити низку *задач*:

- з’ясувати місце права на безоплатну правову допомогу в системі прав і свобод людини та громадянина;
- розкрити генезу, поняття, ознаки юридичних клінік, дати їх класифікацію;
- визначити з позицій понятійного арсеналу загальної теорії держави і права мету діяльності та встановити місце юридичних клінік в системі захисту прав і свобод людини та громадянина;
- окреслити основні принципи та форми діяльності юридичних клінік як правозахисних інституцій;
- охарактеризувати основні категорії громадян, які потребують безоплатної правової допомоги і які, як правило, звертаються за такою допомогою до юридичних клінік;
- здійснити інституційний аналіз існуючої мережі юридичних клінік України;
- вивчити зарубіжний досвід функціонування та діяльності юридичних клінік в контексті міжнародних стандартів надання безоплатної правової допомоги;
- визначити основні шляхи удосконалення діяльності юридичних клінік по наданню безоплатної правової допомоги.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, що складаються у сфері охорони, реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина.

Предметом дослідження є юридичні клініки в системі захисту прав і свобод людини та громадянина.

Методи дослідження. Дисертаційну роботу виконано на основі загальнонаукових та спеціально-наукових методів.

Методологічну основу дисертації становить діалектичний метод, за допомогою якого проблеми правової природи юридичних клінік в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина проаналізовано у взаємозв’язку і взаємозалежності, цілісності, всебічності та динаміці.

Історичний метод дав змогу дослідити генезу юридичних клінік та юридичної клінічної освіти (підрозділ 1.2). Завдяки спеціально-юридичному методу здійснено аналіз нормативно-правових актів, які регулюють питання безоплатної правової допомоги та діяльності юридичних клінік (підрозділи 1.1 та 1.2).

Характер та обсяг предмета дослідження зумовили також використання формально-логічного методу – для визначення основних понять у даній сфері відносин (підрозділи 1.2, 2.1); системно-функціонального – для аналізу місця та ролі юридичних клінік в системі захисту права та свобод людини і громадянина, принципів їх організації та діяльності, соціального призначення та функцій (підрозділи 1.2, 1.3), порівняльно-правового методу – для порівняльного аналізу вітчизняного і зарубіжного досвіду організації та функціонування юридичних клінік як однієї з інституцій забезпечення права на правову допомогу, зарубіжних стандартів здійснення такої діяльності (підрозділи 2.1, 3.1). Принцип моделювання та прогнозування дав можливість розробити рекомендації щодо оптимізації діяльності юридичних клінік по наданню правової допомоги, передусім малозабезпеченим громадянам (підрозділ 3.2).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці теорії держави та права цілісним науковим дослідженням правової природи юридичних клінік як інституту забезпечення права на безоплатну правову допомогу. Дисертантом сформульовано низку понять, концептуальних теоретичних висновків і практичних рекомендацій, які носять характер наукової новизни:

уперше:

– визначено юридичну клініку як структурний підрозділ вищого навчального закладу, що здійснює підготовку фахівців в галузі знань „Право” (рідше громадської організації чи юридичної фірми), який покликаний виконувати правозахисну, правопросвітницьку та навчально-формуючу функції. Правозахисна функція юридичної клініки полягає у

наданні безоплатної первинної та вторинної правової допомоги; правопросвітницька функція полягає у правовій освіті населення, а навчально-формуюча включає в себе створення умов для фахової практики студентів, набуття ними навичок практичної роботи, а також формування у них високої громадянської позиції та соціальної відповідальності тощо;

– віднесено юридичні клініки за специфікою та змістом діяльності до спеціалізованих установ, які надають безоплатну первинну правову допомогу. Водночас висловлюється думка щодо можливості віднесення юридичних клінік до суб'єктів надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні, оскільки вони надають два з трьох видів правових послуг, які належать до вторинної правової допомоги, а саме: здійснення представництва інтересів осіб в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, а також складення документів процесуального характеру;

– здійснено класифікацію правових послуг, які надаються юридичними клініками при здійсненні захисту прав та інтересів фізичних осіб: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, складання документів непроцесуального характеру, складання документів процесуального характеру, процесуальне та непроцесуальне представництво, правоосвітня робота;

удосконалено:

– існуючі класифікації юридичних клінік: за методами роботи з клієнтами юридичні клініки поділяються на ті, які працюють з клієнтами безпосередньо, та ті, які не працюють з клієнтами безпосередньо, а отримують завдання від керівної структури (ВНЗ, громадської організації тощо); за спеціалізацією юридичні клініки поділяються на спеціалізовані та неспеціалізовані; за способом (місцем) організації надання правової допомоги на виїзні та невиїзні (стаціонарні); за видом засновника: створені при вищих навчальних закладах, створені при громадських правозахисних організаціях, юридичних фірмах; за формами надання правової допомоги:

юридичні клініки, які надають первинну правову допомогу, юридичні клініки, які надають первинну і частково вторинну правову допомогу; за часом функціонування: юридичні клініки „ad hoc” та постійно діючі юридичні клініки;

– підходи до визначення основних категорій „клієнтів” юридичних клінік, серед яких можна виокремити: пенсіонерів; безробітних; людей, які працюють, але отримують мінімальну чи близьку до мінімальної заробітну плату; студентів; дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; інвалідів; одиноких матерів, батьків; осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, внутрішніх мігрантів (переселенців з Автономної Республіки Крим та Донбасу) тощо.

отримали подальший розвиток:

– наукові погляди щодо історії становлення та розвитку юридичних клінік і юридичної клінічної освіти, яка включає 4 основні періоди (етапи): а) період зародження (XIX – початок XX ст.ст.) – приблизно одночасно у кількох країнах (Німеччині, США, Російській імперії) виникає ідея створення юридичних клінік у зв’язку з проблемами неготовності випускників юридичних факультетів відразу застосувати здобуті в університеті теоретичні знання на практиці; б) період поширення (початок – 70-ті рр. XX ст.) – розширення географії юридичної клінічної освіти; в) період становлення (остання третина XX ст.) – вироблена ідеологія та методика клінічної юридичної освіти; клінічна юридична освіта поширилася в країни Центральної та Східної Європи, Середньої, Південної і Східної Азії, Латинської Америки, ПАР тощо; г) період зміни ідеології (кінець XX ст. до сьогодні) – вирізняється пріоритетом соціальної спрямованості юридичних клінік, яку нерідко називають зміною філософії юридичної освіти;

– механізм удосконалення діяльності юридичних клінік по наданню правової допомоги малозабезпеченим громадянам, який включає нормативно-правову, організаційну, кадрову та аксіологічну складові.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації пропозиції і висновки можуть бути використані: у науково-дослідницьких цілях – для подальшої розробки концепції правової природи юридичних клінік як інституту забезпечення права на безоплатну правову допомогу; у правотворчій роботі – як теоретична основа для розробки і прийняття законів України з питань реалізації права особи на правову допомогу; у правозастосуванні – для удосконалення діяльності юридичних клінік як інституту забезпечення права на безоплатну правову допомогу; у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників і навчальних посібників з теорії держави і права, конституційного права та інших галузей права, у науково-дослідній роботі студентів, під час проходження студентами практики; у правовиховній та правопросвітницькій роботі (Акт впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження у навчальний процес Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 15.11.2013 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням. Усі сформульовані положення, висновки й пропозиції обґрунтовані і розроблені дисертантом на підставі особистих досліджень у результаті опрацювання та аналізу відповідних наукових та нормативно-правових джерел.

Апробація результатів дисертації. Окремі положення дисертації, які виносяться на захист, були оприлюднені на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції „Роль права у забезпеченні законності та правопорядку” (м. Запоріжжя, 22–23 листопада 2010 р.), науково-практичній конференції „Проблеми становлення і розвитку правової системи України” (м. Харків, 27–28 листопада 2010 р.), Міжнародній науково-практичній конференції „Правова система України у світлі сучасних активних реформаційних процесів” (м. Київ, 29–30 грудня 2010 р.), Міжнародній науково-практичній конференції „Актуальні

питання сучасних державотворчих та правотворчих процесів” (м. Запоріжжя, 24 лютого 2011 р.), Міжнародній науковій конференції „Сьомі юридичні читання” (м. Київ, 19-20 травня 2011 р.), Перших Українських педагогічних студіях „Освіта і культура як запорука сталого демократичного розвитку суспільства” (м. Київ – м. Луцьк –м. Рівне, 13–15 січня 2012 р.), Науково-практичній конференції „Конституційне право на працю: юридичні гарантії та судовий захист” (м. Київ, 5–6 квітня 2012 р.), Міжнародній науковій конференції „Восьмі юридичні читання” (м. Київ, 10–11 жовтня 2012 р.), Міжнародній науковій конференції „Дев’яті юридичні читання” (м. Київ, 24–25 травня 2013 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи відображено в шести публікаціях у фахових виданнях, двох статтях в інших періодичних виданнях та восьми тезах доповідей на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1

ЮРИДИЧНІ КЛІНІКИ В СИСТЕМІ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ

1.1. Місце права на безоплатну правову допомогу в системі прав і свобод людини та громадянина

Як відзначають А. Богма та О. Лисенко, інститут безоплатної правової допомоги пройшов тривалий та складний шлях розвитку. На початкових етапах становлення правовий захист мав характер товариської допомоги. З появою писаного права став професійним заняттям. Водночас, донедавна на всіх етапах історичного розвитку існувала тенденція „відносної безоплатності” правових послуг, адже безкоштовні правові послуги часто мали низьку якість. Відтак бідні верстви населення позбавлялись можливості захистити свої права [1, с. 15].

Сьогодення українського соціуму характеризується ускладненням міжсуб'єктного спілкування, соціальних взаємозв'язків, що обумовлює актуалізацію правових засад соціальної організації, яка набуває рис особливої правової реальності. Остання спирається на свою власну онтологію, засновану на правах людини як специфічних правових явищах, які мають особливі, властиві тільки їм характерні ознаки, що не дозволяють зводити її до економічної, політичної, моральної або іншої сфери соціальної життєдіяльності. Тому цілком закономірно вітчизняний суспільний та державний розвиток спрямований на визнання людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю.

Як слушно підкреслює О. Крук, „лише довкола людини може функціонувати правова демократична система” [2, с. 20].

Визнання пріоритету людини, її юридична захищеність вважаються фундаментальними цінностями, визначальними ознаками правової

держави, на підставі яких остання відрізняється від організації політичної влади, заснованої на інших критеріях, зокрема на законі, який в умовах авторитарного режиму може бути несправедливим. Як визначає О. Петришин, „права людини безпосередньо визначають гуманістичну спрямованість держави та права, є одним із центральних понять, що концептуально вибудовує весь подальший зміст і понятійну структуру як загальної юридичної теорії, так і всієї системи правознавства” [3, с. 40].

Сучасна модель держави, як влучно зауважує О. Руднєва, передбачає наявність „розумної”, інноваційної, публічної, економної, спрямованої на людину правової системи, з максимальною передачею повноважень на нижчі рівні управління й самоврядування. Головна її особливість полягає в тому, що вона становить об’єктивну структурну якість чинного в Україні права. Така правова система – це об’єднання певних правових частин у структурно упорядковану цілісну єдність, що має відносну самостійність, стійкість і автономність функціонування (система права, система законодавства, акти тлумачення й застосування норм права, правосвідомість, правові відносини, юридична практика, юридична техніка тощо). Її серцевиною є створення адекватних соціальних умов, цілісної системи правовідносин для вільного і всебічного розвитку особистості, задоволення основних життєвих потреб людини й гарантії її невід’ємних прав і свобод [4, с.44-45].

За ст. 21 Конституції України права людини є невідчужуваними та непорушними. Отже, права та основні свободи людини забезпечуються в економічному, соціальному, культурному, суспільному, політичному житті країни загалом і кожного окремого індивіда зокрема.

Постанова Верховної Ради України від 17 червня 1999 р. № 757-XIV „Про засади державної політики України в галузі прав людини” серед основних напрямів державної політики України в галузі прав людини називає створення належних умов, вироблення механізмів і процедур для повної та безперешкодної реалізації кожною особою своїх прав і законних

інтересів, розроблення механізмів реалізації конституційного положення про право людини і громадянина на кваліфіковану правову допомогу, в тому числі безоплатну [5].

Отже, право на правову допомогу, в тому числі безоплатну, посідає особливе місце в системі прав людини і громадянина, адже його закріплення та стан дотримання у державі є своєрідним мірилом її демократичності.

Необхідно констатувати, що право на одержання безоплатної правової допомоги, так само як і саме поняття „безоплатна правова допомога”, за винятком дисертації Є. Бови (підготовленої і захищеної за спеціальністю 12.00.10 – судоустрій, прокуратура та адвокатура) [6] не було предметом спеціального наукового дослідження, тим паче його реалізація через діяльність юридичних клінік.

Традиційно проблеми надання безоплатної правової допомоги розглядалися в контексті права обвинуваченого на захист [7; 8; 9; 10, 11; 12], причому ця тенденція, яка панувала в Радянському Союзі, збереглася і в перші роки незалежності України.

У працях із загальної теорії прав людини право на безоплатну правову допомогу переважно розглядалося у зв'язку з дослідженням прав людини та їх класифікацією [13; 14; 15; 16; 17].

Як слушно відзначено Є. Бовою, недооцінка права особистості на одержання безоплатної правової допомоги пов'язана з тим, що дослідники, що займаються дослідженнями у сфері прав і свобод людини та громадянина, вважають дослідження права на безоплатну правову допомогу долею тих, хто спеціалізується на вивченні питань адвокатури й адвокатської діяльності [6, с. 18].

Ми ж намагалися відійти від такого звуженого підходу і здійснити загальнотеоретичне дослідження діяльності юридичних клінік як інституцій, що забезпечують реалізацію права на безоплатну правову

допомогу, а відтак посідають вагоме місце в системі захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні.

Захист прав та інтересів людини, а точніше, тієї форми, якої вони набувають у праві, є вищою і кінцевою метою, призначенням права, його найсуттєвішим виправданням [18, с. 71]. Як відзначає А. Кравченко, цінність правової системи України значною мірою визначається тим, яке місце в ній займає особа, яка їй відведена роль, як охороняються і захищаються її інтереси, честь, гідність, якими правами вона наділена і якими є гарантії цих прав [18, с. 196].

Проблема безоплатної правової допомоги для України є особливо актуальною, адже більшість населення нашої держави перебуває за межею бідності. Ситуація жодним чином не вирішується великою кількістю фахівців з базовою чи повною вищою юридичною освітою, зростаючою кількістю юридичних фірм, адвокатських бюро, об'єднань тощо.

Україна приєдналася до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. без застережень, а тому як учасник Пакту має забезпечити реальне та ефективне виконання зобов'язань у сфері надання безоплатної правової допомоги в кримінальних, цивільних, адміністративних справах відповідно до положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Це завдання надскладне та надмасштабне, і, на жаль, вагомими успіхами у цій сфері Україна поки похвалитися не може. Незважаючи на проведені реформи, багато питань так і залишилося невирішеними, а деякі проблеми тільки поглибилися. Україна як і раніше, незважаючи на пілотні рішення, винесені Європейським Судом з прав людини проти України, не завжди виконує свої міжнародні зобов'язання, передусім у сфері захисту прав особи в кримінальному процесі, а це не сприяє формуванню іміджу України як правової та демократичної європейської держави, як вона прагне себе позиціонувати.

Право на правову допомогу, гарантоване пп. „с” п. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, прийнятої 11 квітня 1950 р. Радою Європи, ратифікованої Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97ВР, передбачає, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має, щонайменше, право захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – право одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя [19].

Як відзначає у своїй монографії В. Маляренко, який тривалий час очолював Верховний Суд України, у розумінні Європейського Суду з прав людини право на правову допомогу є передумовою існування та визначальною складовою ширшого за своїм обсягом та значенням права на доступ до суду, гарантованого ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [20, с. 15].

На підтвердження сказаного наведемо кілька справ з практики Європейського Суду з прав людини, в яких порушення права на правову допомогу, в тому числі безоплатну, розцінюється як порушення права на справедливий суд, а саме ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Так, у рішенні по справі „Пакеллі проти Федеративної Республіки Німеччини” (від 25 квітня 1983 р.) Європейський Суд відзначив, що положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує особі, обвинуваченій у вчиненні кримінального злочину, три права: захищати себе особисто; мати обраного нею самою представника, і, за визначених умов, мати призначеного їй захисника безоплатно [21, с. 424].

У справах „Бортник проти України” (№ 39528/04 від 27 січня 2011 р.) [22], „Нечипорук та Йонкало проти України” (№ 42310/04 від 21 квітня 2011 р.) [23], „Балицький проти України” (№ 12793/03 від 3 листопада

2011 р.) [24] та інших рішеннях Європейським судом з прав людини встановлено порушення пп. „с” п. 3 ст. 6 розділу I Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка визначає, що кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, має право захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд, або, якщо він не має достатніх коштів для оплати правової допомоги захисника, одержувати таку допомогу безоплатно, якщо цього потребують інтереси правосуддя.

Водночас, слід відзначити, що дія права на правову допомогу не обмежується тільки сферою кримінального судочинства.

Права, передбачені п. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є складовим елементом загального поняття справедливого судового розгляду, охоплюють і випадки „визначення цивільних прав і обов’язків”. Враховуючи це, Європейський Суд з прав людини у низці рішень дає ширше трактування права на правову допомогу, ніж у пп. „с” п. 3 ст. 6 Конвенції [21].

У справі „Ейрі проти Ірландії” (рішення від 9 жовтня 1979 р.) заявниця звернулася зі скаргою на відмову у наданні безоплатного адвоката у цивільній справі щодо окремого проживання з чоловіком. Незважаючи на те, що в Ірландії не передбачалося надання безоплатної правової допомоги за цивільними справами, Ейрі вважала, що діями держави порушено п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, оскільки заявниця, будучи неспроможною оплатити послуги адвоката, була позбавлена захисту, яким могли користуватися заможні люди. Європейський суд відхилив аргументи Ірландії про те, що Ейрі сама могла стати перед судом і таким чином реалізувати своє право на доступ до правосуддя без допомоги адвоката. У рішенні у цій справі Європейський суд з прав людини відмітив, що „пп. „с” п. 3 ст. 6 відноситься тільки до кримінального процесу, проте ст. 6 може у деяких випадках спонукати державу надавати допомогу адвоката, коли вона є необхідною для

реального доступу до правосуддя у випадках, коли по деяким категоріям справ юридичне представництво є обов'язковим за внутрішнім законодавством... або у силу складності процесу... Конвенція спрямована на те, щоб гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а права, здійсненні на практиці й ефективні. Суд вбачає очевидним, що заявниця опинилась би у не вигідній ситуації, якщо б її чоловіка представляв адвокат, а її ні". Крім того, на думку Суду, було б нереалістичним вважати, що заявниця могла ефективно вести свою справу [25].

У рішенні по справі „Кемпбелл і Фелл проти Великобританії” (від 28 червня 1984 р.) Європейський суд з прав людини констатував порушення пп. „с” п. 3 ст. 6 Конвенції, оскільки заявники не мали права на юридичне представництво під час розгляду справи у раді піклувальників. Необхідно підкреслити, що вирішуючи питання про порушення права на юридичну допомогу у зазначеній справі, закріпленого пп. „с” п. 3 ст. 6 Конвенції, Європейський Суд з прав людини визнав раду піклувальників судовим органом, оскільки термін „суд” у п. 1 ст. 6 не має обов'язково тлумачитись як юрисдикція класичного типу, інтегрована у правову систему держави [26].

У справі „Пановіц проти Кіпру” (рішення від 11 грудня 2008 р.) Європейський суд зазначив, що хоча заявник кілька разів попереджався про своє право зберігати мовчання, однак, „оскільки заявник був неповнолітнім та допитувався за відсутності опікуна і не будучи поінформованим про своє право вимагати та отримати юридичне представництво перед допитом, було неймовірно, щоб лише попередження у тих виразах, які передбачені у національному законодавстві, було достатньо, аби він був здатен достатньо зрозуміти характер своїх прав” [27].

Таким чином, Європейський Суд з прав людини право на правову допомогу визнає не лише у межах конкретного судового розгляду, але й поза ініційованою судовою процедурою, надаючи йому винятково

важливого значення й визнаючи, що право на правову допомогу гарантується будь-якій особі ще до виникнення процесуальних правовідносин. Це твердження є актуальним для нашого дослідження, адже юридичні клініки більше спеціалізуються на наданні правової допомоги до судового розгляду, і те, що правом на правову допомогу наділені не тільки ті особи, які ініціюють судову процедуру, значно розширює можливості для створення належних гарантій його реалізації.

Сучасні правові системи різних держав передбачають цілу низку механізмів надання безоплатної правової допомоги. Так, в одних державах така допомога надається виключно в кримінальних справах, в інших – в кримінальних та цивільних в межах одного механізму чи з утворенням окремих механізмів для окремих категорій справ.

Аналіз конституцій зарубіжних країн, в тому числі Російської Федерації та Білорусії, дав нам можливість дійти висновку, що право людини на отримання правової допомоги закріплено в їх Основних законах, а його зміст і порядок реалізації визначено у відповідних галузевих законах, в тому числі кодифікованих. Ця загальносвітова практика та тенденція не оминула і Україну. Так, Основний закон нашої держави у ст. 59 закріплює право кожного на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно [28]. Це право є одним із конституційних, невід'ємних прав людини і має загальний характер.

У контексті ч. 1 ст. 59 Конституції України „кожен має право на правову допомогу” поняття „кожен” охоплює всіх без винятку осіб – громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України. Здійснення права на правову допомогу засноване на дотриманні принципів рівності всіх перед законом та відсутності дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, соціального походження, майнового стану, місця

проживання, за мовними або іншими ознаками (ст. 21, чч. 1, 2 ст. 24 Основного Закону України).

Як відзначає Конституційний Суд України в рішенні від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009 у справі № 1-23/2009 за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу), реалізація кожним права на правову допомогу не може залежати від статусу особи та характеру її правовідносин з іншими суб'єктами права [29]. Правову позицію щодо цього Конституційний Суд України частково висловив і раніше у рішенні від 16 листопада 2000 р. № 13-рп/2000 у справі про право вільного вибору захисника. Зокрема, в абз. 5 п. 5 мотивувальної частини рішення № 13-рп/2000 зазначено, що „закріпивши право будь-якої фізичної особи на правову допомогу, конституційний припис „кожен є вільним у виборі захисника своїх прав” за своїм змістом є загальним і стосується не лише підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного, а й інших фізичних осіб, яким гарантується право вільного вибору захисника з метою захисту своїх прав та законних інтересів, що виникають з цивільних, трудових, сімейних, адміністративних та інших правовідносин” [30].

Конституційне право кожного на правову допомогу за своєю суттю є гарантією реалізації, захисту та охорони інших прав і свобод людини та громадянина, і в цьому полягає його соціальна значимість. Серед функцій такого права у суспільстві слід окремо виділити превентивну, яка не тільки сприяє правомірному здійсненню особою своїх прав і свобод, а й, насамперед, спрямована на попередження можливих порушень чи незаконних обмежень будь-яких прав і свобод людини та громадянина з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб.

Правова допомога є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом та формами і може включати консультації, роз'яснення, складення позовів і

звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо. Вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати. При цьому у передбачених законом випадках відповідні державні органи, їх посадові та службові особи під час здійснення своїх повноважень зобов'язані забезпечити надання необхідної правової допомоги особам, які її потребують.

Особливе значення правової допомоги в умовах сьогодення викликане як позитивними, так і негативними факторами: зростанням ролі права в суспільних відносинах; недостатнім рівнем правової свідомості та правової культури громадян; недостатньо ефективною роботою правоохоронної та судової систем, коли без професійного правового сприяння громадяни не можуть відстояти свої права, свободи чи законні інтереси, захиститися від свавілля з боку органів державної влади та місцевого самоврядування. Тому необхідно підвищення доступності правової допомоги для населення, удосконалення її якості, своєчасності та інших умов ефективності [31, с.3].

Право на правову допомогу – це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права.

Так, Конституційний Суд України в резолютивній частині рішення від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009 положення ч.1 ст. 59 Конституції України визначив так, що „кожен має право на правову допомогу” треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує [29].

За змістом ст. 64 Конституції України конституційне право кожного на правову допомогу у жодному випадку не може бути обмежено. Відповідно до Основного Закону України положення „кожен має право на

правову допомогу” є нормою прямої дії (ч. 3 ст. 8 Конституції України), і навіть за умови, якщо це право не передбачене відповідними законами України чи іншими правовими актами, особа не може бути обмежена у його реалізації.

Однак, існує інша проблема – можливість реалізації вказаного права малозабезпеченими громадянами. Оскільки реальних гарантій з боку держави на надання такої допомоги, крім випадків, визначених законами (наприклад, в кримінальному судочинстві) донедавна не існувало, можливість реалізації права на правову допомогу малозабезпеченими громадянами забезпечувалася інституціями громадянського суспільства (різноманітними громадськими правозахисними та іншими організаціями). В останні роки в цих процесах почали брати активну участь і юридичні клініки.

Водночас, Конституційний Суд України зазначає, що гарантування кожному права на правову допомогу в контексті ч. 2 ст. 3, ст. 59 Конституції України покладає на державу відповідні обов’язки щодо забезпечення особи правовою допомогою належного рівня. Такі обов’язки обумовлюють необхідність визначення в законах України, інших правових актах порядку, умов і способів надання цієї допомоги. Проте не всі галузеві закони України, зокрема процесуальні кодекси, містять приписи, спрямовані на реалізацію такого права, що може призвести до обмеження чи звуження змісту та обсягу права кожного на правову допомогу, в тому числі безоплатну.

Варто відмітити, що вирішення більшості суспільних проблем необхідно починати з нормативного врегулювання відповідних суспільних відносин, формування зрозумілої, повної й продуманої національної законодавчої бази. В цьому ми солідарні з А. Валюшко, який відзначає, що „основні принципи організації надання безоплатної правової допомоги повинні бути врегульовані законодавчо, шляхом внесення змін в чинне законодавство або прийняття нового спеціального закону. Тільки в цьому

випадку система надання безоплатної правової допомоги почне працювати” [32].

Як відзначено в рішенні Європейського Суду з прав людини у справі „Артіко проти Італії” (від 13 травня 1980 року), формальне призначення юриста само по собі не задовольняє вимогам Конвенції про безоплатну правову допомогу, якщо ця допомога неефективна; держава повинна вживати „позитивні заходи” для забезпечення ефективного реалізації права заявника на безоплатну правову допомогу, оскільки призначений адвокат може померти, серйозно захворіти, протягом тривалого часу може бути позбавлений можливості діяти чи може ухилятися від виконання своїх обов’язків. Влада повинна або замінити його, або примусити виконувати свої обов’язки у разі, якщо вона повідомлена про ситуацію, яка склалася [33].

Для України шлях нормативного урегулювання права на безоплатну правову допомогу був довгим і тернистим. Змінювалася влада, державні діячі, а проблема нормативного врегулювання права на безоплатну правову допомогу так і залишалася невирішеною, незважаючи на своє пріоритетне суспільне та державне значення.

Важливим кроком до формування державної політики у сфері забезпечення кожного безоплатною правовою допомогою стала Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1466 (2005) про виконання обов’язків та зобов’язань Україною. Підпункт 13.13 цієї Резолюції закликав органи влади України покращити доступ до правосуддя шляхом запровадження системи безоплатної правової допомоги у відповідності зі стандартами Ради Європи та практикою Європейського Суду з прав людини [34]. На виконання вищевказаних зобов’язань, відповідно до Конституції України, Указу Президента України від 20 січня 2006 р. № 39/2006 „Про План заходів із виконання обов’язків та зобов’язань України, що випливають з її членства в Раді Європи” [35], Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи від 5 жовтня 2005 р. № 1466 (2005)

„Про виконання обов’язків та зобов’язань Україною” [36], Рекомендацій № 1722 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи від 5 жовтня 2005 р. [37], Зasad державної політики України в галузі прав людини, затверджених Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1999 р. № 757-XIV [5], Закону України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР „Про звернення громадян” [38], Закону України від 19 червня 2003 р. № 966-IV „Про соціальні послуги” [39], Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленої Указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006 [40], – передбачено здійснення заходів для гарантування справедливого судового розгляду справ, а саме: внесення в установленому порядку Президентові України проекту Концепції реформування системи безоплатної правової допомоги, підготовка проекту закону про безоплатну правову допомогу.

З метою забезпечення виконання Україною зобов’язань щодо утворення ефективної системи безоплатної правової допомоги, визначених у Резолюції № 1466 (2005) „Про виконання обов’язків та зобов’язань Україною” від 05 жовтня 2005 р. [36] та Висновку № 190 (1995) щодо заявки України на вступ до Ради Європи від 26 вересня 1995 р. [41], та забезпечення взаємодії у цьому процесі державних органів, адвокатів та їх об’єднань, правозахисних і міжнародних організацій, Наказом Міністерства юстиції України від 24 січня 2006 року № 58/7 „Про заходи щодо реформування безоплатної правової допомоги” було створено Раду з координації реформи безоплатної правової допомоги, основними завданнями якої стали:

- підготовка пропозицій щодо утворення ефективної системи надання безоплатної правової допомоги, яка відповідає світовим стандартам забезпечення і захисту прав людини;

- організація та координація заходів з проведення реформи безоплатної правової допомоги;

– проведення моніторингу відповідності нормативно-правових актів України світовим стандартам у сфері забезпечення доступу осіб до правосуддя, вивчення досвіду країн світу у проведенні реформи системи надання безоплатної правової допомоги та підготовка проектів відповідних нормативно-правових актів;

– проведення моніторингу ефективності діяльності органів виконавчої і судової влади, органів місцевого самоврядування, установ і організацій, адвокатів та їх об'єднань, громадських організацій з надання (участі у наданні) безоплатної правової допомоги;

– сприяння співробітництву органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, адвокатських об'єднань, правозахисних та інших громадських організацій, міжнародних організацій в процесі проведення реформи безоплатної правової допомоги [42].

Радою з координації реформи безоплатної правової допомоги і було розроблено проект Концепції формування системи безоплатної правової допомоги в Україні, яку 22 березня 2006 р. було схвалено Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права.

Майже через 10 років після прийняття Конституції України Президент України своїм Указом з метою реалізації права людини на правову допомогу, відповідно до Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, постановив схвалити напрацьовану Радою Концепцію формування системи безоплатної правової допомоги в Україні. Основною її метою було проголошено створення засад для впровадження державної системи доступної та якісної правової допомоги, яка б відповідала потребам суспільства. Було визначено, що правова допомога поділяється на первинну і вторинну, названо суб'єктів її надання, окреслено основні організаційні засади її створення та приділено увагу питанням організації управління та фінансування цієї системи.

Набуваючи членства у Раді Європи, Україна взяла на себе зобов'язання надавати кожному доступ до правосуддя, зокрема, шляхом

забезпечення права кожного на безоплатну правову допомогу. Проте гарантоване право кожного на безоплатну правову допомогу сьогодні достатньо ефективно реалізується лише через механізми Кримінального процесуального кодексу України [43]. Решта осіб (учасники адміністративного та цивільного судочинства, інші, визначені спеціальними законами, категорії осіб, зокрема, особи, постраждалі внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС відповідно до Закону України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” [44]; учасники Великої Вітчизняної війни відповідно до Закону України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” [45], діти відповідно до Закону України „Про охорону дитинства” [46] тощо), залишалися поза межами зазначеної гарантії, а, відповідно, були позбавлені реального доступу до правосуддя та можливості ефективного поновлення і захисту своїх прав.

Як зазначено у Хартії основних прав, у Європейському Союзі „безоплатна правова допомога надається тим, кому бракує достатніх засобів, у мірі, в якій така допомога необхідна для забезпечення ефективного доступу до правосуддя” [47].

У Київській Декларації про право на безоплатну правову допомогу, прийнятій делегатами міжнародної конференції у березні 2007 р., наголошено, що „принцип справедливості для всіх може бути реалізований лише тоді, коли правила та можливості такої системи зрозумілі й доступні для всіх, і що надання безоплатної правової допомоги є в цьому відношенні дуже важливим чинником” [48, с. 39].

І нарешті у 2011 році у царині нормативного врегулювання права на безоплатну правову допомогу відбувся своєрідний прорив – Верховною Радою України був прийнятий довгоочікуваний Закон України від 02 червня 2011 р. № 3460-VI „Про безоплатну правову допомогу” [49], шлях якого від законопроекту (різних варіантів) до закону тривав майже 15 років. Цей закон у ст. 1 визначив *безоплатну правову допомогу* як правову

допомогу, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел.

Державна політика у сфері надання безоплатної правової допомоги ґрунтується на принципах верховенства права, законності, доступності безоплатної правової допомоги, забезпечення якості безоплатної правової допомоги та гарантованого державного фінансування.

Згідно зі ст. 3 Закону України „Про безоплатну правову допомогу” *право на безоплатну правову допомогу* – гарантована Конституцією України можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу у випадках, передбачених цим Законом [49].

Закон виділяє два види безоплатної правової допомоги: первинну та вторинну.

Безоплатною первинною правовою допомогою є вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Така правова допомога включає наступні види правових послуг:

- 1) надання правової інформації;
- 2) надання консультацій і роз’яснень з правових питань;
- 3) складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру);
- 4) надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації.

Суб’єктами надання безоплатної первинної правової допомоги в Україні Закон називає органи виконавчої влади, органи місцевого

самоврядування, фізичних та юридичних осіб приватного права, а також спеціалізовані установи [49].

На наш погляд, юридичні клініки можна віднести до спеціалізованих установ по наданню безоплатної первинної правової допомоги, оскільки більшість з них спеціалізується саме у наданні правових послуг, які відносяться до цього виду правової допомоги. Однак, оскільки більшість юридичних клінік не мають статусу юридичних осіб, вони не зовсім підпадають під ознаки спеціалізованих установ, які визначені нині в Законі України „Про безоплатну правову допомогу”, а також не є юридичними особами приватного права.

Зважаючи на це, доречно доповнити ч.1 ст.9 Закону України „Про безоплатну правову допомогу” пунктом 5, яким закріпити статус юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної правової допомоги в Україні.

Безоплатна вторинна правова допомога – це вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя, і включає такі види правових послуг:

- 1) захист від обвинувачення;
- 2) здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;
- 3) складення документів процесуального характеру.

До суб'єктів надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні згідно зі ст. 15 Закону України „Про безоплатну правову допомогу” належать центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги (повинні бути поступово утворені Міністерством юстиції України при головних управліннях юстиції в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі з урахуванням потреб відповідної адміністративно-територіальної одиниці); адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на

постійній основі за контрактом; адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на тимчасовій основі на підставі договору. Юридичні клініки, з аналізу диспозиції цієї статті Закону, не можна віднести до суб'єктів надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні, хоча щоденна багаторічна практика діяльності більшості з них підтверджує, що вони надають два з трьох видів правових послуг, які належать до вторинної правової допомоги, а саме: здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами та складення документів процесуального характеру. В можливості ж здійснювати захист від обвинувачення юридичні клініки в Україні обмежені нормами Кримінального процесуального кодексу України.

Водночас, майже десятилітній досвід діяльності юридичних клінік довів потребу в цих структурах, а отже, необхідність подальшого розвитку такого способу консультування громадян, передусім малозабезпечених, соціально вразливих категорій. Полігонами, де почали „обкатувати” заморську технологію надання правових порад, стали юридичні виші [50].

Зважаючи на те, що нормативно-правові акти повинні врегульовувати суспільні відносини, які існують об'єктивно, вже склалися, а також те, що практика правозахисної діяльності юридичних клінік підтверджує надання ними окремих видів безоплатної вторинної правової допомоги, вважаємо за необхідне ст. 15 Закону України „Про безоплатну правову допомогу” викласти у такій редакції: „Ст. 15. Суб'єкти надання безоплатної вторинної правової допомоги

1. Суб'єктами надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні є: центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги; адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі за контрактом; адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу

на тимчасовій основі на підставі договору; юридичні клініки, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, за винятком правових послуг, передбачених п.1 ч.2 ст.13 цього Закону”.

Резюмуючи, можна підкреслити пріоритетне значення належного забезпечення та гарантування державою права на правову допомогу, передусім безоплатну, адже відсутність реального права на отримання правової допомоги особами, які не мають можливості звернутися за нею до адвоката, іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги через різні причини – відсутність коштів, немічність, малолітство тощо, слід розглядати як суттєву перешкоду у доступі до правосуддя, реалізації рівності сторін у процесі, якої вимагає принцип верховенства права, закріплений ст. 8 Основного Закону нашої держави.

Зусилля не тільки законодавця, але й фізичних та юридичних осіб, які спеціалізуються на наданні правової допомоги, структурних підрозділів юридичних осіб, які спеціалізуються на наданні правової допомоги, а також осіб, які здобувають вищу юридичну освіту, повинні бути спрямовані на те, щоб право на безоплатну правову допомогу могло бути реалізоване кожною особою, яка її потребує, у доступній та прийнятній для неї формі. Саме це завдання допомагають реалізовувати юридичні клініки як спеціалізовані інституції з надання безоплатної правової допомоги населенню.

1.2. Генеза, поняття, ознаки та класифікація юридичних клінік

Філософія та методологія науки наполягають на тому, що дослідження у будь-якій галузі знань мають ґрунтуватися на певному понятійному апараті. Це твердження справедливе і обґрунтоване, оскільки ідеї, принципи, закони будь-якої теорії виражаються у формі понять, тому наукову теорію можна визначити як систему понять. Принципи, моделі,

закони, правила і факти включаються в теоретичні системи саме через поняття, які відображають їх взаємодію та взаємозв'язок. Зважаючи на це, поняття виступають своєрідною „інфраструктурою” теорії.

Саме тому, продовжуючи наше дослідження, проаналізуємо поняття „юридична клініка” та „юридична клінічна освіта”.

Щодо етимології терміну „клініка”, то він походить з грецької мови від слів „klinike” (лікування) та „kline” (ложе).

В основному „клініками” називають лікувально-профілактичні заклади, в яких стаціонарне лікування хворих поєднується з науково-дослідницькою та педагогічною роботою [51, с. 10]. В медицині за характером викладання розрізняють клініки трьох видів: пропедевтичні (головним завданням яких є первинне ознайомлення слухачів з різними захворюваннями), факультетські чи університетські (займаються детальним дослідженням конкретних випадків хвороб, зупиняючись на окремих симптомах, атипових прикладах перебігу захворювання тощо) та госпітальні (які дають студентам, інтернам знання в умовах стаціонару і ніби доповнюють ті знання, які отримані в клініках двох попередніх типів). В Україні та інших країнах колишнього СРСР після його розпаду поняття „клініка” стало активно використовуватися в назві приватних медичних закладів [52, с.43].

Відтак пересічні громадяни клініки, в основному, пов'язують з медициною, а не юриспруденцією.

Термін „юридична клініка” запозичений з англійської мови – від „law clinic”. Як правило, вважається, що зародження юридичних клінік мало місце у США, але це не зовсім так, адже ідея створення юридичних клінік виникла приблизно одночасно у кількох країнах: Німеччині, США, Російській імперії, адже в той час у багатьох країнах почали активно обговорюватися питання юридичної освіти та проблеми готовності випускників юридичних факультетів відразу застосувати здобуті в університеті теоретичні знання на практиці. Фундаментальна теоретична

підготовка була пріоритетною, студенти вивчали серйозні навчальні дисципліни, а досвід передбачалося отримувати після закінчення вищого навчального закладу. Важливо було вивчити правову доктрину, при цьому кількість джерел права була достатньо обмежена.

Найбільш прогресивні викладачі, намагаючись знайти „золоту середину” між теоретичним і практичним навчанням, вирішили звернутися до досвіду медичної освіти. Як показувала практика, як правило, отриманих теоретичних знань було недостатньо для ефективної практичної роботи і ця проблема мала починати вирішуватися саме в стінах ВНЗ по аналогії з вирішенням її медичними вишами, для яких практична складова освіти є пріоритетною та невід’ємною складовою підготовкою фахівців з вищою медичною освітою. Адже дійсно, як у руках медиків, так і в руках юристів, нерідко долі, життя людей, тому якість їхньої як теоретичної, так і практичної підготовки має бути високою і потребує постійного удосконалення та систематичної роботи над собою.

Як наслідок, у цей період ідея юридичної клінічної освіти почала активно обговорюватися вченими, викладачами, практикаками.

В США юридичні клініки були створені переважно через відсутність офіційного стажування під час здобуття юридичного фаху. Студенти повинні були займатися практикою відразу після закінчення випускних іспитів, що викликало у них проблеми.

Перша хвиля клінічної юридичної освіти Сполучених Штатів Америки розпочалася на початку XX ст., після того як наприкінці 90-х років XIX ст. став популярним метод „casebook”, який готував до юридичної кар’єри. Метод базувався на аналізі судових рішень та на „сократичному методі” як на способі отримання вмінь в юридичній професії. Метод набував подальшого поширення і став превалюючим в освітній підготовці юристів США.

Разом зі змінами в юридичній освіті в США на початку XX ст. прийшла потреба в практичній освіті на противагу традиційному вивченню

книг. Молоді випускники юридичних вищих навчальних закладів отримували перші практичні навички професії після закінчення ВНЗ. Після чотирьохрічних правових курсів в Американських правових школах (Північно-Західному університеті, Каліфорнійському університеті і Єлі), потреба в практичних навичках стала необхідністю. Так, Північно-Західна школа права в Чикаго має одну з найстаріших юридичних клінік, засновану ще в 1910 р. Після 1915 р. Чиказькою адвокатською асоціацією було затверджено план становлення юридичної клінічної освіти. Згодом подібну ініціативу підхопила і Адвокатська асоціація Нью-Йорка.

У 1917 р. в США виходить стаття Вільяма Роуі про те, що клініки є найкращим способом підготовки кваліфікованих юристів, відтак з добровільних інституцій клініки повинні стати офіційною формою навчання студентів-юристів, які під керівництвом досвідчених професіоналів можуть опановувати навички практичної діяльності [53].

Юридична клінічна освіта поступово ставала невід'ємною складовою підготовки юристів. Юридична клініка повинна була бути створена у кожному місті для якісної підготовки юристів та забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги населення.

Про важливість започаткування нового виду навчання юристів звертає увагу й Д.Франк у статті «Why Not a Clinical Lawyer-School?» (Чому б не створити клініку для юристів?), у якій запропоновано запозичити у медиків ідею використання клінік як основи для підготовки молодих фахівців у сфері юриспруденції [54].

У 1921 р. Фонд Карнегі започаткував навчання юридичних дисциплін, яке отримало загальну назву „Доклад Ріда”, що був названий в честь свого засновника Альфреда Ріда. „Доклад Ріда” визначив три основні необхідні компоненти юридичної освіти: загальна освіта, теоретичні знання права, практичні навички.

Паралельно схожі процеси зародження юридичних клінік відбувалися і на іншому континенті.

В літературі переважає думка, що вперше термін „юридична клініка” був використаний професором Фроммгольдом, який у 1900 р. опублікував у „Deutsche Juristen-Zeitung” („Німецька юридична газета”) замітку під назвою „Юридична клініка” („Juristische Kliniken”). Професор Фроммгольд вказував на те, що поняття „юридична клініка” набуло популярності завдяки Адольфу Шгольцеру, шанованому діячеві в галузі юридичної освіти, і розглядалося як метод навчання на основі фіктивних або запозичених з юридичної практики випадків [55, с.146]. Автор статті звертав увагу й на те, що дослідники, наприклад, Отто Фішер, звертали увагу на необхідність порівняння медичної освіти з юридичною. Відтак, проводячи аналогії з успішними для студентської практики клініками при медичних університетах, Фроммгольд пропонував створити юридичні клініки, де студенти під наглядом керівника-викладача розбирали би „живі”, а не вигадані юридичні справи, а також надавали правову допомогу особам, які цього потребували.

У той же час дослідник римського права О.Ленель в 1901 р. опублікував у „Deutsche Juristen-Zeitung” статтю під ідентичною назвою, лише зі знаком запитання в кінці заголовку („Juristische Kliniken?”), у якій висловив думку, що безоплатні юридичні консультації та будь-які інші схожі організації очікує швидка та безславна смерть і забуття [56, с.32].

Відповіддю на замітку Фроммгольда прозвучала стаття російського професора А. Люблінського під назвою „Про юридичні клініки”, опублікована в журналі Міністерства юстиції Росії за січень 1902 р. Професор відзначив: „Порівнюючи постановку викладання предметів на юридичному факультеті з системою викладання інших факультетів, легко помітити велику різницю. Тоді як на медичному, математичному, філологічному факультетах значна частина навчального процесу присвячується практичним заняттям, студенти-юристи постійно мають справу лише з книгами та лекціями, вивчаючи право виключно теоретично та залишаючись майже відстороненими від юридичної практики. Юристи,

які завершили університетський курс, при першій можливості застосувати свої знання на практиці у ролі, наприклад, адвокатів чи чиновників, почуваються абсолютно неспроможними це зробити” [57]. Головною відмінністю клінічних курсів від існуючих занять мала би бути велика деталізація дійсних справ, які потребують вирішення. Автор зазначає, що вміння з маси фактичних даних кожного випадку виокремити суттєві ознаки, залишити осторонь неважливі у правовому плані факти, поставити „юридичний діагноз” справи – це й буде становити одне з найбільш важливих завдань юридичної клініки... Водночас створення юридичних клінік в Росії є особливо бажаним, зважаючи на надто теоретичний характер викладання на юридичних факультетах, різноманітності і багаточисельності судів з притаманною їм спеціалізацією, а також внаслідок бідності і малограмотності більшої частини народу [57].

А. Люблінський також відзначав, „що стосується назви нового закладу, то внаслідок досить близької аналогії його по організації, способу діяльності і цілям з медичною клінікою, найменування його юридичною клінікою можна визнати доволі підходящою назвою, хоча ці слова звучать певною мірою дивно, що можна подумати, як слушно зауважив професор Гнейст, наче юриспруденція – це якась хронічна хвороба [57, с. 175-181].

Відтак більшість дослідників вважають саме Георга Фроммгольда та О.Люблінського фундаторами ідеї створення юридичних клінік на теренах континентальної Європи.

В той же час, в 1855 році, як відомо з праць О.Доброхотової, в Казанському університеті в Російській імперії під керівництвом професора Д.Мейера, функціонувала юридична клініка, яку приватні особи відвідували для отримання порад, а консультації надавалися самим Д.Мейером у присутності студентства.

Д.Мейер апробував розроблену ним структуру та методику проведення занять для студентів для набуття ними практичних навичок професії. На думку Д.Мейера, без практичних навичок юридичні знання

вважаються, з одного боку, „безплідними для життя”, а з іншого „якщо шкідливо допускати студента, який вивчав лише теорію до лікарської практики, то для суспільства не меншу шкоду завдасть допуск до юридичної практики молодих людей, які знайомі поки тільки з теорією, в якій викладачі самі часто далекі від практичних занять, чим відрізняються суттєво від професорів медичних наук”. Відтак Д.Мейер першим заявив про необхідність юридичної практики в процесі навчання юристів та запропонував кілька форм такої практики, одну з яких він назвав „драматизацією юридичних випадків”, розуміючи під цим словосполученням проведення занять у вигляді навчального суду чи розбирання слідчої дії. Іншу форму проведення практичних занять було названо „юридичною клінікою” або ж „присутністю студентів на юридичних консультаціях та посередницькому розгляді” [58; 59]. При наданні консультацій вже в ті часи зверталася увага на необхідність звернення до різних джерел права, в тому числі судової практики та рішень касаційних департаментів сенату. Проте зі смертю професора створена ним юридична клініка фактично припинила діяльність, адже вона не мала офіційного статусу та джерел фінансування, існувала завдяки ентузіазму та альтруїзму її засновника, відтак ідеї Мейєра були забуті та відійшли в тінь на кілька десятиліть.

Зі статті Ф.Дудирєва та В.Малкова „Юридичні клініки в Росії: повернення через 150 років” можемо зробити висновок, що непрямі докази свідчать про існування юридичних клінік також при Московському університеті ім.М.В.Ломоносова та Університеті Св.Володимира у м.Києві [60, с.63].

Нерідко юридичні клініки називають клініками *Pro bono* (для добра; така їх назва запозичена з латині), що пояснюється спрямованістю їх діяльності на надання допомоги, творення добра найменш забезпеченим верствам населення. Влучно і лаконічно назва передає суть призначення юридичної клініки – допомагати людям і водночас вчитися самим.

Так М.Дулеба акцентує увагу на тому, що завдяки створенню юридичних клінік громадський правозахист став більш дієвим та кваліфікованим, і юридичні клініки стали тією ланкою правового захисту, якої так не вистачало, щоб забезпечити правову допомогу найбільш незахищеним громадянам [61, с.5-6].

За визначенням Н. Сушицької – юридична клініка – вид юридичного навчання, за якого студенти юридичних вищих навчальних закладів набувають практичних навичок під керівництвом викладачів через надання юридичних послуг населенню, яке потребує юридичної допомоги, але через брак коштів не може її отримати [62, с. 24].

І.Сенчак називає юридичні клініки тією невід’ємною ланкою, що спрямовує, в першу чергу, майбутнього юриста до культивування в собі високих моральних якостей, формує розуміння соціальної відповідальності, а також доповнює певні прогалини класичного навчального процесу щодо набуття майбутнім юристом практичного досвіду на етапі підготовки у виші та має вплив на формування психологічної підготовленості до майбутньої професії. Дослідник зазначає, що при створенні „юридичної клініки” на базі факультету вирішується ціла низка дуже важливих завдань, а саме: поєднання теоретичного навчання з практикою; формування у студента-юриста професійних вмінь і навичок відповідно до вимог ринку праці; вирішення цілої низки соціальних проблем регіону; формування у студентів активної суспільної позиції і правосвідомості [63, с.197].

Т.Зикіна розглядає юридичні клініки через основні напрямки їх діяльності: освітні, соціальні та інші. До освітніх цілей автор відносить такі складові: 1) поєднання юридичної науки та викладання з юридичною практикою для подолання в навчальному процесі розриву між теоретичною юридичною освітою та юридичною практикою; 2) навчання студентів навичкам організації та ведення юридичної роботи; 3) забезпечення студентам умов для поглибленого вивчення окремих

навчальних дисциплін, а також правової культури, основ юридичної етики і професійної відповідальності; 4) розробка нових курсів, методичних рекомендацій та активних методів викладання юридичних дисциплін; 5) підвищення рівня професійної юридичної освіти за допомогою створення методики клінічної освіти і втілення в навчальні програми; 6) створення робочих місць для проходження студентами практики, передбаченої навчальними планами; 7) підтримка та проведення наукових досліджень у сфері юридичної освіти; 8) розробка технологій передачі досвіду практикуючих викладачів студентам; 9) зміцнення престижу юридичної професії; 10) формування міцних етичних переконань, розуміння гуманізму професії юриста, розвиток філософії юриста; 11) правильне розуміння студентами того, що значить бути юристом.

До соціальних цілей дослідниця відносить: 1) надання кваліфікованої правової допомоги малозабезпеченим громадянам; 2) представництво інтересів особи, якій надається допомога, в органах державної влади, місцевого самоврядування, інших організаціях, в суді; 3) створення освітніх програм для окремих категорій малозабезпечених громадян; 4) сприяння в реалізації прав і свобод людини та громадянина; 5) підвищення рівня правової культури, правової свідомості і юридичної грамотності населення регіону; 6) розробка рекомендацій по вдосконаленню правової системи; 7) допомога державним та суспільним організаціям у підготовці правових актів; 8) надання безоплатної правової допомоги неприбутковим організаціям; 9) соціалізація студентів [64, с.17].

Якщо з виділеними Т.Зикіною освітніми цілями діяльності юридичної клініки ми загалом погоджуємося, стосовно соціальних цілей спробуємо критично оцінити запропонований дослідницею перелік через відсутність єдиного критерію, за яким зроблено такий поділ, а також охоплення одними цілями частково чи повністю інших, що вказує на недоречність подібного дроблення. Так, на наш погляд, надання кваліфікованої правової допомоги малозабезпеченим громадянам охоплює питання і

представництва інтересів особи, якій надається допомога, в органах державної влади, місцевого самоврядування, інших організаціях, в суді, і, водночас, сприяння в реалізації прав і свобод людини та громадянина. З іншого боку, підвищення рівня правової культури, правової свідомості і юридичної грамотності населення регіону здійснюється, в тому числі, через створення освітніх програм для окремих категорій малозабезпечених громадян. На наш погляд, відчувається, що все-таки автор більше орієнтована та займалася вивчення освітніх, а не соціальних цілей діяльності юридичних клінік, а ми в роботі, зважаючи на об'єкт та предмет дослідження, в центрі уваги ставимо цілі соціальні.

На думку Ю.Фігель, юридична клініка в її інституційному розумінні по своїй суті є унікальним навчально-практичним центром (лабораторією) у складі викладачів та студентів старших курсів, який створюється та функціонує на базі вищого навчального закладу юридичного профілю з метою підготовки висококваліфікованого юриста зі знанням не тільки правової теорії, але й практики [65, с.47]. У цьому визначенні, на наше переконання, дещо перебільшена кінцева мета діяльності юридичних клінік, адже висококваліфіковані юристи все-таки формуються як фахівці своєї справи впродовж щонайменше десятиліття після закінчення ВНЗ, проте базові навички застосування норм права юридична клініка, безумовно, надає, як виконує низку й інших завдань різного характеру, про які піде мова далі.

В іншому визначенні цей же автор розглядає юридичну клініку як освітній заклад (установу), в якому застосовується спеціальний метод навчання студентів юридичних спеціальностей, який базується на формуванні вмінь реалізації набутих теоретичних знань на практиці, наданні при цьому безоплатної правової допомоги соціально незахищеним верствам населення [66]. Такий підхід, на наше переконання, суттєво звужує як сферу застосування юридичних клінік, так і здійснювані юридичною клінікою функції, та не відповідає існуючому в українських

реаліях формату юридичних клінік, які в ВНЗ утворюються або як лабораторія, або ж як інший структурний підрозділ, не набуваючи статусу окремої установи.

Зрозуміло, що більшість авторів визначення юридичної клініки виводять з поняття юридичної клініки, яке закріплено в п.1.1 наказу Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2006 р. № 592, відповідно до якого юридична клініка розглядається як структурний підрозділ вищого навчального закладу III–IV рівнів акредитації, що здійснює підготовку фахівців за напрямом „Право”, і створюється як база для практичного навчання та проведення навчальної практики студентів старших курсів [67]. Аналогічне визначення „юридичної клініки” знаходимо у Великому енциклопедичному юридичному словнику [68, с. 977] та в проекті нових Стандартів діяльності юридичних клінік України [69].

Проте практика суспільних відносин показує, що юридичні клініки створюють не лише при ВНЗ, але й при громадських організаціях, юридичних фірмах тощо. І хоча Асоціація юридичних клінік України негативно ставиться до існуючої нині практики називати інституції, які надають безоплатну правову допомогу малозабезпеченим поза ВНЗ, юридичними клініками, оскільки прямої заборони в законодавстві на такі назви немає, діє принцип „дозволено усе, що не заборонено законом”.

У цьому контексті ми не підтримуємо вищенаведену позицію Асоціації юридичних клінік України, а солідарні з В.Кравчуком, який зазначає, що юридична клініка у складі правозахисних організацій виконує інтегративну функцію, яка охоплює процеси консолідації, поєднання зусиль, взаємозалежності, взаємовідповідальності учасників організації, сприяє зміцненню комунікативних зв'язків, надає можливість спілкуватися з іншими та проявляти себе, що досить тісно пов'язано з інформативною функцією [70, с.434]. Позитивний ефект від створення подібних структур

як для окремих громадян, так і для держави та громадянського суспільства, на наше переконання, очевидний.

У той же час, визначення юридичної клініки в наказі Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2006 р. № 592 не виправдано нівелює важливу функцію юридичних клінік – надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим громадянам.

Ця прогалина усунута в проекті Закону України „Про внесення змін в деякі законодавчі акти України” стосовно визначення статусу юридичних клінік як суб’єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги (реєстраційний номер 0926 від 12.12.2012 р.), у якому юридична клініка визначається як структурний підрозділ вищого навчального закладу України III-IV рівнів акредитації, який здійснює підготовку спеціалістів в галузі знань „Право”, який створений як база для практичного навчання і проведення навчальної практики студентів старших курсів, а також для надання безоплатної правової допомоги [71]. Вказаний законопроект підготовлений до розгляду Верховною Радою України в другому читанні, проте, у зв’язку з останніми подіями в суспільно-політичному житті країни наразі продовжує залишатися в статусі законопроекту.

Тенденції розвитку юридичних клінік підтверджують, що вони спроможні ефективно забезпечити реалізацію права, закріпленого ст. 59 Конституції України, щодо надання безоплатної правової допомоги громадянам. Поступово ефективна діяльність юридичних клінік у всіх регіонах України руйнує пануючий в суспільстві впродовж багатьох років стереотип недоступності та неможливості захисту своїх прав та інтересів через відсутність правових знань та коштів на хороших юристів.

У березні 2000 р. у Санкт-Петербурзі було проведено опитування учасників зимової школи „Академія прав людини”, яким було запропоновано сформулювати авторське, власне визначення „юридичної клініки”. Результати опитування виявилися такими: „юридична клініка” –

це комплекс заходів, який пом'якшує вільне падіння студента з небес теорії у практику правозастосування (це визначення було визнано найкращим, його автор – студент Дагестанського державного університету Асланбек Ісаєв); не розкіш, а засіб навчання; організація, що знімає страх молодого фахівця перед реальністю; теорія плюс практика, що проходить через призму живих справ; спосіб самонавчання теоретично грамотного юриста; спосіб лікування студента від правової недостатності; можливість для студента не починати навчання заново після закінчення вищого навчального закладу; лабораторія оперативної допомоги з рятування студента від рожевих окулярів теорії; рятувальне коло для студентів, які знають теоретично як плавати в юридичному морі, але на практиці йдуть на дно; правовий симбіоз теорії і практики; співтовариство студентів-юристів і юристів досвідчених, змішаних у визначеній пропорції для загальної користі; організація, в якій студент одержує задоволення від відчуття себе юристом, а клієнт – від усвідомлення того, що хтось до нього небайдужий; організація, де на основі співробітництва студентів і викладачів виліковуються нагальні правові хвороби незаможних громадян; оптимізований спосіб проходження практики студентами-юристами у вигляді надання конкретної юридичної допомоги; безоплатне юридичне вирішення проблем всіх, хто звертається по допомогу, а також можливість поглянути на професію юриста з практичного боку; місце, де проблема клієнта дає можливість студенту-юристу реалізувати себе і зрозуміти, чи ту професію він обрав; „швидка допомога”: незаможним (юридична допомога), студентам (допомога в розвитку професійних навичок); зіткнення „Титаніка” знань студента з айсбергом проблем клієнта; форма практичного тренування студента на живому клієнті; можливість для студентів навчитися застосувати знання і відчувати свою соціальну значимість, а для населення – одержати безкоштовну допомогу; експерименти зі схрещування теорії з практикою, результати яких перевіряються на беззахисних громадянах; місце зустрічі двох закоханих:

одного – в юриспруденцію, іншого – у конфліктологію; організація допомоги тим, кого поглинає море юридичних проблем; це спосіб життя, коли юрист залишається людиною; трохи медицини, трохи права і дуже багато терпіння і любові до людей; освітня методика, сутність якої – синтез теорії та практики; це крок до правової держави і розвинутого громадянського суспільства [62, с. 25-26].

Як бачимо, більшість визначень, які дали учасники зимової школи „Академія прав людини”, були дані через призму студентського світосприйняття і розуміння сутності юридичної клініки „через себе”, а не через тих, хто звертається за правовою допомогою.

В проекті нових Стандартів діяльності юридичних клінік України виділено дві функції, які виконує юридична клініка: навчальну та соціальну, причому навчальна функція названа визначальною. Навчальна функція (згідно проекту Стандартів) – це поєднання теорії і практики, вироблення різноманітних навичок: професійного спілкування, консультування, підготовки правових та процесуально-правових документів тощо, а соціальна функція – це задоволення потреб соціуму в юридичній інформації та правовій допомозі, підвищення професійної відповідальності юриста [69].

Таке сприйняття юридичних клінік сьогодні домінує і в літературі. Так більшість праць, які присвячені питанням діяльності юридичних клінік і підготовлені за останні роки, на перший план виводять практичну, наукову, освітню складову діяльності юридичної клініки, а її соціальне призначення не виправдано нівелюється. Мені як адвокату, який щодня спілкується з людьми, здійснює представництво та захист їх інтересів не тільки в судах, але і в інших органах, установах і організаціях, в тому числі через систему державної безоплатної вторинної правової допомоги, не байдужа й інша складова мети діяльності юридичної клініки, адже вона на сьогодні недостатньо вивчена, існуючі дослідження піднімали її лише

фрагментарно, а вона вимагає глибокого наукового аналізу та теоретико-методологічного підходу до дослідження.

Ми ж розглядаємо юридичну клініку як структурний підрозділ вищого навчального закладу, що здійснює підготовку фахівців у галузі знань „Право” (рідше громадської організації або юридичної фірми), який покликаний виконувати правозахисну, правопросвітницьку та навчально-формуючу функції.

Правозахисна функція юридичної клініки полягає у наданні безоплатної первинної та вторинної правової допомоги особам, які звертаються за нею в юридичну клініку.

Правопросвітницька функція юридичної клініки полягає у правовій освіті населення через консультації, роз’яснення, лекторії, випуск літератури тощо.

Навчально-формуюча функція юридичної клініки (проявляється, в основному, в юридичних клініках, створених при ВНЗ) включає в себе дві складові: з одного боку, створення умов на базі юридичної клініки для фахової практики студентів, набуття ними перших навичок практичної роботи; з іншого, – робота студента в юридичній клініці формує у нього високу громадянську позицію, моральність, соціальну відповідальність, співчуття до ближнього та інші якості, якими повинен володіти юрист і які часто згадуються в кодексах, правилах етики адвокатів, суддів тощо, і які, можемо констатувати, на жаль, не так часто сьогодні проявляють правники на практиці.

Відтак таке розуміння навчально-формуючої функції буде частково притаманне не тільки юридичним клінікам в ВНЗ, але й юридичним клінікам громадських організацій, адже кожне звернення клієнта є унікальним в своєму роді, воно формує нову практику, нерідко вимагає формування нетипової правової позиції, надає нові знання та навички і відшліфовує особистісні якості тих осіб, які надають правову допомогу в подібних інституціях.

Слід сказати, що у правовій роботі з населенням існує безліч інших інститутів, які у своїй сукупності не систематизовані і відмінності між ними, на перший погляд, непомітні. Так, в системі захисту прав і свобод людини та громадянина діють інформаційно-правові центри, громадські приймальні, консультації муніципальної адвокатури тощо.

Натомість поняття „юридична клініка” для людей досить нове і незвичне, тому багато дослідників вважають за необхідне замінювати його на більш зрозуміле і доступне для сприйняття, наприклад, юридична консультація, центр правової допомоги тощо.

Поруч з терміном „юридична клініка” останнім часом став досить часто вживатися термін „юридична клінічна освіта”, який виник значно пізніше як результат переосмислення досконалості методик юридичної освіти. Як відзначає у своїй праці Н. Сухицька, „на відміну від математичного, медичного, природничого напрямів навчання, традиційний процес отримання правових знань майбутніми юристами майже ніколи не супроводжувався серйозною практичною базою, що в переважній більшості випадків призводило до абсолютної невідповідності навіть найкраще теоретично „підкованих” студентів-випускників до практичного застосування знань у реальному житті [62, с. 18].

Автори книги „Клінічна юридична освіта” у широкому розумінні юридичну клінічну освіту визначають як навчання через дію тим речам, які робить юрист [72]. Воно може набувати форми імітації справ, включаючи рольові ігри, що є ефективним для розуміння сутності того, як реально застосовується право. У найбільш повній формі клінічна юридична освіта надає студентам можливість узяти проблему реального клієнта і працювати з нею. Більш вузьке визначення пов’язане з використовуваними методиками. Через клінічні методики студенти мають змогу навчитися більшому, ніж навичкам, і розвинути критичне і контекстуальне розуміння права в його впливі на людей у суспільстві. Тоді клінічна освіта – це така освіта, яка спрямована на досягнення інтелектуальних і навчальних

результатів. Використання аналогічних методик, що мають на меті не більше, ніж розвиток навичок, є практичним тренінгом, але не клінічним за своєю сутністю [62, с. 20].

Автори видання „Документообіг в юридичній клініці” визначають юридичну клінічну освіту як освітню програму, яка повинна впроваджуватися на загальнодержавному рівні, а юридичні клініки як один з найважливіших чинників просування нашої держави у напрямку громадянського суспільства та правової держави; як ланку правового захисту, якої не вистачало, щоб забезпечити правову допомогу найбільш соціально незахищеним громадянам [73, с. 6, 9, 10].

А. Галай та Я. Іваніщ у статті „Педагогічна характеристика юридичної клінічної освіти” розглядають юридичну клінічну освіту у чотирьох аспектах: як форму практизації навчання, як педагогічну методику, як систему навчання та як навчальний курс [74, с. 689-692]

Проведений нами аналіз поняття „юридична клініка” та „юридична клінічна освіта” дав змогу побачити в ретроспективі та в перспективі процес виникнення та становлення юридичних клінік в Україні та в світі.

Аналіз зарубіжної та вітчизняної літератури з цієї проблематики дозволяє нам виділити 4 основні періоди (етапи). Перший період охоплює другу половину XIX – початок XX ст. (*період зародження*). В цей час завдяки працям та активній діяльності Мейєра, Фроммгольда, Люблінського, Роуі, яку ми розглядали та аналізували вище, формуються перші уявлення про зміст, форми діяльності та важливу місію юридичних клінік.

Другий період становлення юридичних клінік охоплює період з початку і до 70-х рр. XX ст. (*період поширення*), коли географія юридичної клінічної освіти почала потроху розширюватися, хоча і мала ще достатньо локальний характер (переважно США). Юридична клінічна освіта США набула в 60-х рр. минулого століття сьогоденної специфіки. До 1973 р.

147 Шкіл права США мали структури, створені на зразок юридичних клінік.

Третій період охоплює останню третину ХХ ст. (*період становлення*), коли була вироблена ідеологія та методика клінічної юридичної освіти, що отримувала реалізацію у значно більшій кількості країн світу, у порівнянні з попередніми двома періодами. Так, в середині 90-х рр. ХХ ст. ідея юридичної клініки повертається в Старий Світ – в Європу. В континентальній Європі одним з піонерів юридичної клінічної освіти став юридичний факультет університету Палакі (Чехія), заснований ще в 1679 р., який був закритий в 1855 р. через участь студентів та викладачів у революційному русі. Факультет був знову відкритий у 1991 р., а в 1996 р. створена перша юридична клініка, яка, по суті, стала першою школою практичного права в Центральній Європі. У 2006 р. був створений Центр клінічної юридичної освіти, який забезпечував методичну допомогу клінікам. Станом на 2014 р. в Чехії функціонує понад 15 юридичних клінік, які поширюють традиції, започатковані юридичним факультетом університету Палакі.

Однією з перших в Європі є і юридична клініка при Ягелонському університеті в Кракові (Польща). Згодом юридичні клініки почали створюватися і в країнах Центральної та Східної Європи, Середньої, Південної і Східної Азії, Латинської Америки, ПАР тощо.

Останній, четвертий період характеризує сьогодення (*період зміни ідеології*) і вирізняється пріоритетом соціальної спрямованості юридичних клінік, яку нерідко називають зміною філософії юридичної освіти. У підготовці юристів увага почала акцентуватися на питаннях справедливості. Відлунням цих процесів стала поява нових навчальних курсів „Право суспільних інтересів”, „Право справедливості”.

Поza сумнівом, глобалізація накладає свій відбиток і на юридичні клініки. Так, була створена всесвітня організація, яка поєднала представників юридичного клінічного руху різних країн – Всесвітній

альянс за реформу юридичної клінічної освіти в дусі справедливості (GAJE – Global Alliance for Justice Education).

Клінічна освіта є ключовим компонентом навчання справедливості. Ідея створення GAJE народилася в вересні 1996 р. в Сідней (Австралія), де зібралися представники різних країн (Аргентина, Австралія, Бангладеш, Канада, США, Китай, Фіджі, Індія, Нігерія, ПАР, Великобританія) – для обговорення питань соціально орієнтованої вищої юридичної освіти. У грудні 1999 р. в Тривандрумі (Індія) відбулася перша настановча конференція GAJE, яка вже зібрала 125 осіб з різних країн світу. Сьогодні ця організація нараховує понад 200 представників різних держав, і не тільки англо-саксонської правової системи. Україна поки що не надто активно долучається до ініціатив та ідей, що пропагуються GAJE, хоча це пішло б на користь розвитку юридичної клінічної освіти та її інтеграції в світові глобалізаційні процеси у цьому напрямку.

Перша юридична клініка в Україні з'явилася у 1995 р. Нею стала юридична клініка (центр практичного навчання) Донецького національного університету. Станом на 1 квітня 2004 р. юридичних клінік в Україні вже було 32 [51, с. 176]. На сьогодні чисельність юридичних клінік майже вдвічі більша, хоча точних даних щодо кількості створених та реально діючих в Україні юридичних клінік не може надати ні Міністерство освіти і науки України, ні Міністерство юстиції України, ні Асоціація юридичних клінік України, адже їх дані суттєво різняться.

З.Черненко відзначає, що основними ознаками діяльності юридичних клінік є навчання практичних професійних навичок правника, самоорганізації та відповідальності, а також просвітницька діяльність [75].

Аналіз наукової літератури, практики організації та діяльності юридичних клінік при вищих навчальних закладах України дає нам можливість дійти висновку, що *основними ознаками юридичних клінік є такі:*

- 1) вирізняються тріадою мети діяльності: виконують

правозахисну, правопросвітницьку та навчально-формуючу функції;

2) робота в юридичній клініці при ВНЗ здійснюється студентами під їх особисту відповідальність, проте хід роботи та якість кінцевого результату справи суворо контролюється керівництвом клініки;

3) солідарна моральна відповідальність за надану правову допомогу в юридичній клініці при ВНЗ студента і куратора (керівника), відсутність юридичної відповідальності за неякісні правові послуги.

Загальнотеоретичне значення має і класифікація юридичних клінік, адже вона дозволяє систематизувати юридичні клініки за різними ознаками, виділити слабкі та сильні сторони в їх роботі, а відтак визначити пріоритети в удосконаленні системи організації діяльності юридичних клінік по наданню правової допомоги населенню.

За методами роботи з клієнтами юридичні клініки поділяються на ті:

а) які працюють з клієнтами безпосередньо;

б) які не працюють з клієнтами безпосередньо, а отримують завдання від керівної структури (ВНЗ, громадської організації тощо).

За спеціалізацією юридичні клініки поділяються на:

а) спеціалізовані (ті, що надають допомогу лише в певних галузях права);

б) неспеціалізовані (ті, що надають допомогу в різних галузях права).

Як відзначає Н. Сухицька, позитивними моментами спеціалізації юридичної клініки є такі:

1) студенти заздалегідь можуть обрати напрям роботи;

2) забезпечується більш високий професійний рівень правової допомоги;

3) спеціалізація може бути механізмом реагування на зміни в суспільних процесах;

4) це спосіб зосередження навчання на окремих сферах [62, с. 236-237].

Негативні моменти спеціалізації юридичної клініки:

- 1) ускладнення роботи;
- 2) конкуренція між студентами [62, с. 237-238].

На наш погляд, до негативних моментів спеціалізації юридичних клінік можна віднести і позбавлення права на правову допомогу значної частини громадян через неможливість її надання в силу спеціалізації юридичної клініки.

Н. Сухицька розрізняє такі види спеціалізації юридичних клінік:

– *за кількістю залучених юридичних клінік:*

а) внутрішня спеціалізація (означає розподіл на секції в межах однієї юридичної клініки);

б) зовнішня спеціалізація – передбачає тісну співпрацю кількох юридичних клінік, в яких утворюється така спеціалізація:

– *за галузями права:* трудове, цивільне, сімейне і т.д.;

– *за категоріями клієнтів:* засуджені, біженці, малозабезпечені тощо;

– *за видами правової допомоги* (консультації, роз'яснення законодавства, складання документів, представництво в суді та інших державних органах).

Слід сказати, що в багатьох країнах спеціалізація юридичних клінік залежить від основних проблем, з якими зіштовхуються громадяни, тому у США, наприклад, є багато юридичних клінік, які займаються екологічними питаннями, захистом прав тварин, афроамериканців тощо.

За способом (місцем) організації надання правової допомоги юридичні клініки поділяються на:

а) виїзні (що займаються лекторіями, правовою освітою через друковану продукцію тощо; їх нерідко називають такими, що працюють за програмою street law (вуличне право));

б) невиїзні або стаціонарні (юридичні клініки, які мають окреме приміщення і надають послуги в цьому приміщенні).

За видом засновника юридичні клініки можуть бути:

а) створені при вищих навчальних закладах (юридичного профілю чи тих, у яких є правничі факультети чи інститути);

б) створені при громадських правозахисних організаціях.

М. Дулеба додатково поділяє юридичні клініки при ВНЗ на „юридичну клініку” як юридичну особу з усіма її атрибутами у тісній співпраці з ВНЗ і „юридичну клініку” як структурний підрозділ юридичного факультету [76, с. 5].

С.Молібог за національними особливостями виділяє такі види юридичних клінік:

1) класична юридична клініка (США, Канада, Україна) – програма або заклад, створений на базі ВНЗ для практичного навчання студентів-правників і надання правової допомоги малозабезпеченим;

2) бюро правової допомоги (Нідерланди) – юридичні клініки державного фінансування, які надають безоплатну правову допомогу громадянам з низьким рівнем доходів;

3) громадянські консультативні бюро (Великобританія) – утримувані урядом заклади, що надають кожній зацікавленій особі інформацію юридичного характеру;

4) юридичні приймальні (Російська Федерація) – російський аналог класичної юридичної клініки, в якій акцент робиться саме на наданні правової допомоги. Варто зазначити, що допомога в таких клініках надається вже не окремій категорії клієнтів (малозабезпеченим), а будь-яким особам. Послаблено викладацький контроль над діяльністю студентів, які досить самостійно надають правову допомогу, переважно без права представництва в суді (лише тлумачення правових норм та інші послуги інформативного характеру). Переважно в юридичних приймальнях відсутня спеціалізація, а програми навчання з використанням інтерактивних методів є дуже обмеженими;

5) юридична клініка на базі суду при кафедрі ВНЗ (Російська Федерація) – заклад, у якому прийом громадян здійснюють студенти

старших курсів, одночасно переймаючи досвід як викладачів університету, так і професійних суддів [51, с. 176]. На наш погляд, у пропонованій класифікації не зовсім чітко визначені критерії поділу юридичних клінік на види, тому спостерігається певне дублювання функцій і специфіки діяльності юридичних клінік різних видів.

I. Сенчак *залежно від особливостей впливу на роботу юридичної клініки викладачів (юристів) та студентів* виділяє наступні форми юридичних клінік:

1) студентська, створення якої можливе навіть тоді, коли відсутня згода з керівництвом вишу і викладачі залучаються до роботи в клініці без офіційного включення клінічного курсу до навчального процесу. У структурі юридичної клініки такої моделі майже всі її посади займають студенти. Найбільш організаційно складну роботу виконують студенти старших курсів, які поступово передають знання менш досвідченим працівникам.

Як правило, університети відкривають юридичні клініки, щоб забезпечити навчання власних студентів, але це не єдиний підхід, який виправдав себе. Автор наводить приклад Тверського державного університету, що розробив свою програму клінічної юридичної освіти за підтримки професора М.Рахмана з Бангладеш, який раніше очолював юридичну клініку Даккського університету, почав створювати літні школи, куди запрошуються студенти. При навчанні студентів у цих школах використовують як метод навчання судову справу із правозахисним змістом і знайомлять слухачів з інтерактивними методиками навчання. Після повернення додому студенти, які пройшли підготовку, в свою чергу знайомлять з темами і методиками літніх шкіл студентів і викладачів своїх навчальних закладів;

2) професійна – це юридична клініка, у якій працюють на оплачуваній основі професійні викладачі (юристи). Організації подібного типу створюються, як правило, за ініціативою самого вишу або викладачів з

метою найбільш якісної практичної підготовки студентів. Саме останні під наглядом викладачів здійснюють великий обсяг різнопланової роботи, проходять чітко визначений курс навчання, складають випускні іспити та навіть отримують певні посвідчення про проходження практики в юридичній клініці. Порівняно зі студентською юридичною клінікою якість практичних та інших знань, набутих студентами під керівництвом фахівців, тут значно вища; з іншого ж боку, така програма стає подібною до стандартних академічних занять. Крім того, оплата праці викладачів та інших спеціалістів вимагає чималих матеріальних витрат, і за відсутності постійного і надійного джерела фінансування утримання такого штату працівників стає інколи непосильним для вишу;

3) універсальна. Ця модель по суті є компромісом між першими двома моделями і передбачає збалансування ролі студентів і викладачів у діяльності юридичної клініки [63, с.198].

За формами надання правової допомоги юридичні клініки можна поділити на:

а) юридичні клініки, які надають первинну правову допомогу (має включати надання правової інформації, правових консультацій та роз'яснень, складання правових документів (звернень, довідок, запитів тощо), крім процесуальних, допомогу в доступі до вторинної безоплатної правової допомоги та альтернативних форм вирішення спору, зокрема медіації (посередництва) тощо);

б) юридичні клініки, які надають первинну і вторинну правову допомогу (включає складання процесуальних документів, представництво особи в судах та інших державних органах, крім захисту від обвинувачення, який здійснюється нині лише адвокатами).

Можна поділити юридичні клініки і за конкретними видами правових послуг, які ними надаються. У такому разі наведена вище класифікація буде більш роздробленою.

За часом функціонування юридичні клініки також варто поділити на:

1) юридичні клініки „ad hoc” – тобто створені тимчасово, одноразово (досить часто подібні структури активізуються у період передвиборчої агітації та до її початку, у ВНЗ – на тижнях правової просвіти, днях відкритих дверей);

2) постійно діючі юридичні клініки.

На наш погляд, не слід обмежувати, попри усталене на сьогодні розуміння, юридичну клініку як структуру при вищому навчальному закладі. Юридичні клініки можуть успішно функціонувати і при юридичних фірмах, при самоврядних організаціях юристів (така ініціатива підтримана, наприклад, Всеукраїнською громадською організацією „Асоціація адвокатів України”), органах державної влади чи місцевого самоврядування, благодійних фондах тощо. Нині більшість потужних юридичних фірм країни виділяють відповідний час для проектів надання правової допомоги „Pro bono”, а деякі навіть створюють відповідні підрозділи у своїй структурі на постійній основі. Якщо окремі ВНЗ не можуть самостійно забезпечити потужне функціонування юридичної клініки, вважаємо за доцільне об’єднувати зусилля з іншими ВНЗ і створювати міжвузівські юридичні клініки, хоча на теренах України подібні приклади нам не відомі.

Відтак *за видом засновника* усі юридичні клініки можна поділити на ті, що:

- 1) створені вищим навчальним закладом (одним чи кількома);
- 2) створені юридичною фірмою;
- 3) створені громадською організацією (в основному, самоврядними організаціями юристів).

Таким чином, ми спробували систематизувати існуючі на сьогодні класифікації юридичних клінік, запропонувати власні критерії для класифікації, відтак виділили види юридичних клінік, які раніше не виділялися дослідниками. Як наслідок, вважаємо, що нам вдалося зробити якомога повнішу класифікацію юридичних клінік за різними критеріями,

що має як загальнотеоретичне, так і практичне значення, та доповнити існуючі широкоформатні та різновекторні класифікації юридичних клінік нашими типологіями за критеріями форми надання правової допомоги, часу функціонування та виду засновника.

1.3. Принципи та мета діяльності, місце та роль юридичних клінік в системі захисту прав і свобод людини та громадянина

Принцип є центральним поняттям, узагальненням і розповсюдженням певного положення на всі явища тієї галузі, з якої даний принцип абстрагований. У суб'єктивному розумінні принцип означає основне припущення, передумову, в об'єктивному розумінні – вихідний пункт, першооснову [77, с. 363].

Новий тлумачний словник української мови подає такі значення слова „принцип”: 1) основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку; засада; основний закон якої-небудь точної науки; 2) особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; правило, покладене в основу діяльності якої-небудь організації, товариства і таке інше; 3) переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці; канон [78, с. 714].

У дослідниці антропологічного принципу у філософії права А. Кравченко принцип постає як „стрижень” певної науки чи теорії, який діє протягом функціонування усієї системи знання, організовуючи її. Принцип не стоїть поряд з іншими положеннями, методами, він підкорює їх собі, утворюючи головну організаційну структуру системи [18, с.66].

Наведені нами визначення підтверджують широкоаспектність трактування поняття „принцип”. Однак, на наше переконання, термінологічні відмінності у визначенні поняття „принцип” (керівна ідея, правило поведінки, канон, наукове начало, основа системи тощо) не містять у собі суперечностей

і, по суті, відображають єдину за своєю природою категорію, а таке багатоманіття смислів лише характеризує багатоаспектну роль принципів.

Ще багато десятиліть тому французький теоретик архітектури, історик Ежен Віолле-ле-Дюк писав, що „коли ми володіємо принципом, будь-яка творча робота можлива, навіть легка, йде правильним ходом, методично, даючи в результаті якщо не шедевр, то хороші, достойні твори” [79, с. 181].

На думку Н. Чернишевського, „у кого не усвідомлені принципи у всій логічній повноті і послідовності, у того не тільки в голові сумбур, а і в справах дурниця” [80, с. 355].

Стосовно ж принципів права О.Тихомиров обґрунтовано відзначає, що форми пізнання принципів права так само різноманітні, як і власне принципи права, тому сумнівним є можливість існування єдиної і істинної (теорія, концепція, вчення) про них. Більше того, кожна з існуючих форм пізнання принципів права (філософія, наука, релігія, міфологія, практичне і повсякденне пізнання) відбиває і розуміє правовий світ властивими їй засобами, прийомами, способами, формує у результаті своєрідні картини світу, які стають регуляторами поведінки і мислення їхніх прихильників і через останніх беруть участь у перетворенні світу [81].

Вважаємо, що будь-яке правове явище чи процес потребують аналізу принципів, на яких воно будується. Однак, зважаючи на те, що юридичні клініки в системі захисту прав і свобод людини та громадянина на рівні дисертаційної роботи ще не були предметом ретельного аналізу, принципи діяльності юридичних клінік не отримали належного вивчення та дослідження.

Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України, затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 3 серпня 2006 р. № 592 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 08 серпня 2006 р. за № 956/12830) закріплює такі принципи діяльності юридичних клінік в Україні: *поваги до права, справедливості, людської*

гідності; спрямованості на захист прав і свобод людини; гуманізму; законності та верховенства права; об'єктивності; безоплатності надання правової допомоги; конфіденційності; компетентності та добросовісності [67].

Дещо уточнено та розширено цей перелік Етичним кодексом юридичної клініки в Україні, прийнятим на з'їзді Асоціації юридичних клінік України 25 серпня 2005 р. [82]. Стаття 2 цього Кодексу закріплює такі принципи: *законності; гуманізму; незалежності; конфіденційності; пріоритету інтересів клієнта; повного інформування клієнта про правила роботи юридичної клініки; компетентності та професіоналізму; неприпустимості представництва клієнтів із суперечливими інтересами; безоплатності; чесності та порядності.*

Розкриємо детальніше правову природу принципів діяльності юридичних клінік.

Принцип законності розкривається через обов'язкове виконання законів та відповідних їм правових актів і характеризується певними ознаками, серед яких, передусім, виділяють: верховенство закону, єдність законності, реальність законності, недопустимість протиставлення законності та доцільності.

Верховенство закону, інакше кажучи, виключність закону, несе у собі ідею підпорядкування законові усіх юридичних актів (як нормативних, так і правозастосувальних). Конституція має найвищу юридичну силу, тому всі закони повинні їй відповідати, а підзаконні нормативні акти мають відповідати законам.

Єдність законності передбачає наявність авторитетної легітимної державної влади і єдиної правової системи суспільства. Єдність законності – це загальнообов'язковість вимог чинного законодавства для всіх суб'єктів правовідносин, єдине розуміння юридичних критеріїв оцінки поведінки учасників таких відносин.

Реальність законності – це досягнення фактичного виконання правових принципів у всіх видах діяльності та невідворотність відповідальності за їх порушення за допомогою як загальносоціальних, так і спеціальних, у тому числі й примусових, засобів.

Недопустимість протиставлення законності і доцільності означає, що не можна відкидати закон з міркування життєвої доцільності, оскільки міркування останньої мають враховуватися в межах закону. Закони володіють вищою суспільною доцільністю, що означає необхідність вибору найбільш оптимальних варіантів здійснення правотворчої та правореалізуючої діяльності чітко в рамках закону.

Розглянуті нами вище ознаки законності можуть бути реалізовані у реальні правовідносини лише у разі дотримання наступних передумов:

- існування у суспільстві розвиненої системи права, яка відображає справжні потреби держави та суспільства;
- визнання у суспільстві і державі принципу верховенства права та його втілення в практику державно-суспільних відносин;
- боротьба з порушенням юридичних норм;
- забезпечення точного та неухильного виконання приписів законів і підзаконних правових актів, виключення свавілля у діяльності, передусім, державних органів і їх посадових та службових осіб.

Отже, виходячи з викладеного вище, принцип законності роботи юридичної клініки – це неухильне дотримання, виконання і застосування законів та інших нормативно-правових актів особами (консультантами та їх керівниками-наставниками), які надають правову допомогу населенню через юридичну клініку.

Принцип гуманізму передбачає, передусім, повагу до людини, усвідомлення її цінності, те, що діяльність учасників юридичних клінік повинна будуватися на засадах поваги, доброзичливості, розуміння до проблем клієнта та взаєморозуміння. Цей принцип неможливо розглядати

відокремлено від *принципів поваги до права, справедливості, людської гідності* та *спрямованості на захист прав і свобод людини*.

Права людини як певні нормативно структуровані властивості й особливості буття особистості, виражають її свободу і є невід'ємними та необхідними способами й умовами її життя, її взаємовідносин із суспільством, державою, іншими індивідами [83, с. 1].

З будь-яким суб'єктивним правом тісно пов'язаний юридичний обов'язок – вид і міра державно-доцільної, розумної, корисної, об'єктивно обумовленої поведінки, покликаної вносити порядок в життя. Будь-яка правова норма має представницько-зобов'язуючий характер і вже тому передбачає як можливу, так і необхідну поведінку. Обов'язок – спосіб забезпечення прав, умова їх реальності та ефективності. Треба мати на увазі, що на практиці обов'язки „супроводжують” всі права, кореспондуючи їм у відповідних правовідносинах, тобто в процесі реалізації. Це не означає, що в тому чи іншому нормативному акті „в парі” з кожним конкретним правом обов'язково повинен фігурувати обов'язок – найчастіше його просто мають на увазі [84, с. 194-197].

Право на повагу до гідності і честі слід розглядати як особливе абсолютне суб'єктивне право, тому що його сутність полягає в праві кожного громадянина на недоторканість його честі і гідності та у можливості вимагати від усіх інших фізичних та юридичних осіб утримуватися від порушення цього права.

Гідність і честь – не передумова того, що може виникнути у майбутньому в результаті можливого правопорушення, а наявні блага людини, існуючі у повсякденному житті і без будь-яких порушень.

Нам імпонує тлумачення честі та гідності, яке дає в своїй дисертаційній роботі І. Саприкіна. Так честь розглядається дослідницею як особисте немайнове благо, яке є, по суті, позитивною соціальною інформацією про особу, яка ґрунтується на уявленнях про добро і зло, усталених у суспільстві, і усвідомлюється особою. Честь, крім того, слід

розглядати і як сукупність найвищих морально-етичних принципів особистості, і як благо, яке дає право на повагу, пошану і визнання людини у суспільстві. І. Саприкіна наполягає на тому, що терміну „честь” слід повернути і його первісне значення, яке походить від безкорисливого, шанобливого, поважного ставлення до людини, віддання їй належного як унікальній, неповторній, оригінальній особистості. Під гідністю ж розуміється особисте немайнове благо, яке є інформацією про цінність кожної особи, визнану у суспільстві [85, с.34-35].

Принцип незалежності полягає у тому, що, виконуючи доручення клієнта, консультанти та інші співробітники юридичної клініки повинні керуватися лише законом, вказівками керівника та кураторів юридичної клініки, а також власним уявленням про оптимальний варіант вирішення справи. Втручання сторонніх осіб, органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб тощо у роботу юридичної клініки не допускається.

Принцип конфіденційності передбачає, що інформація, отримана консультантом від клієнта, а також про клієнта (зокрема, щодо його особи) або інших осіб у процесі надання консультацій, правової допомоги може бути використана лише для виконання доручення у справі, а також у навчальних цілях. При цьому має бути збережена в таємниці інформація про інтимні, особисті сторони життя клієнта. У цьому контексті особам, які працюють у юридичній клініці, не слід забувати про положення Закону України від 1 червня 2010 р. № 2298-VI „Про захист персональних даних” [86] та Закону України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII „Про інформацію” [87], які встановлюють обов’язок не поширювати інформацію про особу (персональні дані) без її згоди.

Принцип пріоритету інтересів клієнта передбачає, що у своїй діяльності учасники юридичної клініки повинні виходити з переваги інтересів клієнтів перед своїми власними інтересами, інтересами інших осіб.

Принцип повного інформування клієнта про правила роботи юридичної клініки включає обов'язок консультантів юридичної клініки при прийнятті доручення від клієнта повною мірою та у доступній для розуміння формі проінформувати клієнта про правила роботи юридичної клініки, умови надання правової допомоги. Клієнт, у разі потреби, має можливість ознайомитись з цими правилами самостійно і вирішити, буде чи не буде він користуватися правовою допомогою, яка надається юридичною клінікою.

Принцип компетентності та професіоналізму передбачає надання правової допомоги компетентно і добросовісно, зі знанням відповідних норм права, практики їх застосування, з найбільш повним урахуванням всіх обставин, що стосуються виконання доручення клієнта, та можливих наслідків такого виконання. Консультанти юридичної клініки повинні постійно працювати над удосконаленням своїх знань і професійної майстерності, володіти достатньою інформацією про зміни в чинному законодавстві, знайомитися з існуючою судовою практикою з тих чи інших правових питань, брати участь у круглих столах, форумах, семінарах, що проводяться для юристів (тим паче участь у багатьох з них є безкоштовною).

Ще одним принципом діяльності юридичних клінік є **принцип неприпустимості представництва клієнтів із суперечливими інтересами**, тобто не допускається ведення клінікою справ клієнтів, інтереси яких є взаємно суперечливими, або з високим ступенем вірогідності можуть стати такими, а також справ, у яких опонентом клієнта є вищий навчальний заклад чи факультет, при якому функціонує клініка, або громадська організація – засновник юридичної клініки. Цей принцип характерний для діяльності адвокатів, які є фахівцями у галузі права, тому вважаємо логічно його впровадити і у діяльність юридичних клінік.

Принцип безоплатності надання правової допомоги визначає сутність діяльності юридичних клінік як важливих не тільки навчально-виробничих, а й соціальних інституцій і передбачає надання правової

допомоги учасниками юридичної клініки без матеріальної вигоди, отримання від клієнтів грошових коштів.

Принцип чесності та порядності є пріоритетом роботи юридичних клінік і означає, що консультант та інші співробітники юридичної клініки повинні у своїй діяльності та приватному житті бути чесними і порядними, не вдаватися до обману, погроз, шантажу, підкупу, використання тяжких матеріальних чи особистих обставин інших осіб для досягнення своїх цілей. Не допускається використання обставин справи та (або) інформації, отриманої від клієнта у зв'язку з виконанням доручення, у власних інтересах чи інтересах інших осіб, крім клієнта.

Дотримання зазначених вище принципів є невід'ємною складовою ефективності роботи юридичної клініки, формування її позитивного іміджу, самоусвідомлення та професійного становлення майбутніх юристів, та повинно сприяти гідному, компетентному, ефективному виконанню ними своїх обов'язків, підвищенню престижу юридичної клініки та зростанню професіоналізму, ефективному соціально-правовому супроводу малозабезпечених категорій населення.

Варто зазначити, що сьогодні Асоціація юридичних клінік України працює над оновленням фундаментальних засад діяльності юридичних клінік в Україні, тому найближчим часом ідеологічне підґрунтя юридичного клініцизму отримає нові вектори руху. Так триває робота Асоціації юридичних клінік України по напрацюванню нових Стандартів діяльності юридичних клінік, проект яких був схвалений в цілому 19 червня 2014 року на з'їзді Асоціації юридичних клінік України. В проекті нових Стандартів зазначено, що вони визначають мінімальні вимоги до моделі організаційної структури юридичної клініки, організації її діяльності та персоналу, навчального процесу і проходження практики, надання безоплатної правової допомоги та здійснення правопросвітньої роботи та ґрунтуються на принципах верховенства права, законності, об'єктивності, гуманізму, безоплатності надання правової допомоги,

конфіденційності, компетентності та добросовісності у виконанні студентами-консультантами своїх обов'язків, уникнення конфлікту інтересів, домінантності інтересів клієнта, повного інформування відвідувачів про правила роботи юридичної клініки, практичної орієнтованості отриманих знань, доступності викладення правового матеріалу, орієнтації на формування конкретних вмінь та навичок [69]. На день подачі нашого дослідження до захисту нові Стандарти ще не набрали чинності, проте, як бачимо, вони багато в чому повторюють нині діючі принципи з незначними відмінностями.

Так окремо виділено принцип *доступності викладення правового матеріалу*, оскільки за правовою допомогою звертаються особи, які не є фахівцями у галузі права та яким, нерідко, важко самостійно розібратися в тонкощах правового регулювання та способах вирішення певного питання. Саме тому правова допомога, яка надається в юридичній клініці, повинна передбачати доступність викладу правової інформації незалежно від способу її надання, при цьому без шкоди для повноти та фаховості такого викладу.

Зважаючи на те, що однією з функцій діяльності юридичних клінік є навчально-формуюча функція, окремо серед принципів, на яких ґрунтується проект Стандартів діяльності юридичних клінік України, виділено *практичну орієнтованість отриманих знань та орієнтацію на формування конкретних вмінь та навичок*. Сьогодні вища юридична освіта побудована таким чином, що майже не формує практичні вміння та навички, а більше орієнтується на теоретичну складову в підготовці майбутніх юристів. Поза сумнівом, глибокі академічні знання з різних галузей права є вкрай важливими, проте вища освіта повинна підготувати готових фахівців, які можуть успішно виконувати ті завдання та виклики, які ставить перед ними реальне життя. На жаль, через недостатню практичну орієнтованість отриманих знань, яка нерідко є наслідком того, що окремі дисципліни викладають викладачі, які не мають практичного досвіду роботи в конкретній

галузі, або якщо і мають, то не володіють методологічним інструментарієм навчання цим навичкам студентів, студенти не орієнтовані на формування конкретних вмінь та навичок застосування теоретичних знань на практиці, що, нерідко, з одного боку, створює труднощі для їх працевлаштування, а з іншого – створює серйозну загрозу заподіяння ними шкоди правам та інтересам осіб, які звертаються до таких фахівців за наданням правової допомоги.

Як слушно зауважує Т.Гарасимів, „не завжди „суха” теорія, подальші тестування, будь-які іспити дають змогу молоді, що здобуває місце під сонцем в іпостасі юриста, сповна розкритися як фахівцю, особистості. Це дає, передусім, практика – долучення до ведення конкретних справ, проваджень, глибоке вникнення в певну проблематику” [50].

Як слушно відзначає В.Бессонова, створення і функціонування юридичних клінік як форми надання студентами безоплатної правової допомоги є одним з заходів державної політики в сфері освіти і виховання підростаючого покоління, юридичної освіти та підготовки юридичних кадрів [88, с.20].

Через активну роботу в юридичній клініці студенти впродовж періоду навчання можуть отримати базову фахову практичну підготовку, тому активне залучення переважної більшості студентів різних курсів, які здобувають фах юриста, до правознавчої та правопросвітницької діяльності юридичної клініки є вкрай важливим. Побічним позитивним ефектом стане підвищення якості вищої юридичної освіти, особливо в контексті останніх змін, які відбуваються в Україні в галузі вищої освіти загалом.

Відповідно до Закону України від 17 січня 2002 р. № 2984-III „Про вищу освіту” [89], Указу Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992 „Про Національну програму правової освіти населення” [90], реалізуючи рекомендації Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення та з метою створення належних умов для набуття громадянами необхідного обсягу правових знань та навичок у їх

застосуванні, надання безоплатної правової допомоги особам, які потребують соціального захисту та підтримки, а також отримання студентами старших курсів юридичних спеціальностей практичних навичок юриста наказом Міністерства освіти і науки України від 3 серпня 2006 р. № 592 було затверджено Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України [67]. З цього моменту, по суті, бере початок нормативне закріплення юридичної клінічної освіти в Україні.

Ю.Фігель зазначає, що незважаючи на суттєву складність процесу перерозподілу навчальних ресурсів національних освітніх систем і незвичність подібних методів навчання, юридична клініка поступово стає невід'ємною складовою частиною юридичного навчання, виходячи на рівень загального визнання та навіть спроб її нормативно-правового регулювання [91, с.27].

Юридичні клініки мають визначальне значення для забезпечення належної практичної складової в підготовці юристів. Дійсно, на сьогодні більшість юридичних клінік завданнями своєї діяльності називають вироблення у студентів навичок, необхідних юристу-практику; розробку, апробацію та впровадження у навчальний процес інтерактивних методів навчання; соціалізацію студентів-юристів, тобто залучення їх до реальних проблем, що вирішуються правозастосовними органами, з одного боку, і з проблемами громадян, що потребують правового захисту, з іншого; розвиток юридичного світогляду, тобто допомога студентам у розумінні професії юриста, його місця в суспільстві, основних навичок, необхідних для оволодіння новими галузями права, професійної етики юриста.

Таким чином, клінічна (практична) підготовка юристів забезпечує „зворотній зв'язок” в системі фахової юридичної освіти, сприяє зміцненню міждисциплінарних зв'язків теоретичної та практичної юриспруденції. Це особливо важливо сьогодні, коли як зовнішній, так і внутрішній ринки праці очікують від випускників вищої школи не тільки теоретичних знань, але й практичної компоненти професійної підготовки випускників. І, як

влучно відзначає А. Філіп'єв, „навіть досконала система теоретичних знань, не підкріплена практичними навичками, перетворюється на величезну піраміду, яка от-от готова рухнутися, поховавши під своїми уламками і того, хто її збудував, і тих, хто знаходиться поруч (а для юриста коло тих, „хто знаходиться поруч”, завжди особливо широке)” [92].

У системі освіти стало модно говорити про сучасні методики навчання, інноваційний підхід у викладанні, глобалізацію. Однак, як правило, подібні речі розуміють дуже вузько, зводячи їх до роботи в мережі Інтернет, сучасних комп'ютерних класів, електронних бібліотек, різноманітних інформаційно-пошукових систем тощо. Однак, на наш погляд, інноваційний підхід у вивченні предметів полягає, передусім, у зміні сутності викладання, використанні інтерактивних методик, за допомогою яких відбувається моделювання реальних життєвих ситуацій, навчання проходить в атмосфері максимального залучення студента до навчання не як об'єкта навчання, а як рівноправного його суб'єкта.

Безперечно, такі методики потребують більше зусиль та високої кваліфікації самих викладачів. Але і коефіцієнт корисної дії від них не просто більший, а вражаючий (до 95% успішно засвоєної інформації у порівнянні із 5% при звичайній лекції) [92].

Юридичні клініки допомагають реалізувати інноваційний підхід у вивченні предметів, адже своїм практичним ухилом, своєю соціальною корисністю вони не просто вчать студента, формують первинні навички професії, а й допомагають виховати в ньому соціально відповідального юриста, особистість, яка прагне не просто „робити свій бізнес” та заробляти гроші, а ще й зробити світ навколо себе хоч трохи кращим, з одного боку, та, з іншого, – розбудити в студентах жагу до знань, позбавивши їх „рожевих окулярів” сприйняття навколишньої дійсності без надмірного травмування особистості.

Як слушно відзначає А.Галай, юридична клініка сьогодні залучається до реалізації двох конституційних прав людини: права на освіту та права на юридичну допомогу [93, с.10].

У лютому 2005 р. відбувся Пленум Спілки юристів України, де була започаткована дискусія з двох проблемних питань: професійної підготовки студентів юридичних ВНЗ і надання безоплатної юридичної допомоги громадянам.

Співвідношення теоретичного і практичного компонентів у сучасній юридичній освіті, на жаль, на користь теорії, а практична складова залишається далеко позаду, безпідставно ігнорується.

„Вектор навчання... зазвичай спрямований від теорії до практики, і тому студент має спочатку вивчити теоретичні постулати і лише згодом усвідомлювати, навіщо вони йому потрібні і де можуть бути застосовані. Коли ж перед людиною поставити хоча і просту, але життєву ситуацію, людина зрозуміє, яких саме знань їй для цього бракує. Таким чином, процес навчання буде спрямований від практики до теорії, а потім навпаки, але вже на якісно іншому рівні” [92, с. 18].

Першочерговою метою освітян для того, щоб забезпечити можливість вітчизняних юристів отримувати повну вищу освіту та працювати на благо України, необхідно так організувати їх навчання у ВНЗ, щоб вони мали можливість отримати всі необхідні та можливі знання та навички, що дадуть їм можливість бути конкурентоспроможними на ринку праці [94].

На наше переконання, не можна залишити осторонь і виховне значення юридичних клінік, адже робота в юридичній клініці передбачає і правопросвітницьку діяльність, передусім з дітьми шкільного віку. Виїзні засідання консультантів юридичної клініки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова у школи м. Києва тільки підтверджують ефективність та корисність подібних ініціатив. Діти, вчителі цікавляться правовою проблематикою, проте у доступній та

зрозумілій формі, і до того ж безоплатно, часто не мають змоги її отримати, тому подібні ініціативи юридичних клінік є вкрай важливими.

Водночас цінністю юридичних клінік як баз практичної підготовки юристів на університетських лавах не вичерпується їх правова природа та суспільна місія, адже вони посідають вагоме місце в системі захисту прав людини і громадянина. Причому, зважаючи на те, що юридичні клініки пропагують надання безкоштовної юридичної допомоги малозабезпеченим громадянам; надання консультацій шляхом листування особам, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, їх соціальне значення та вага, можливість охоплення великого числа тих, хто потребує надання безоплатної правової допомоги, лише перші, ще невпевнені кроки держави по створенню інших інституцій по наданню безкоштовної правової допомоги, їх значення щороку зростає.

Для малозабезпечених громадян юридичні клініки, донедавна, були єдиним місцем, де можна отримати правову допомогу без „шкоди” для гаманця, а „ціна” цієї допомоги може бути на вагу золота, адже, хоч юридичні клініки і не надають допомогу в кримінальному процесі, та чи інша порада, правова допомога, може мати вирішальне значення у житті конкретної людини. І цим без перебільшення місія юриста може бути прирівняна до місії лікаря в суспільстві.

З іншого боку, як слушно зазначає І.Сенчак, юридичну клініку можна розглядати як окреме, специфічне соціальне середовище, яке має конкретний вплив на процес формування професійної свідомості та правової культури її учасників. На співробітника юридичної клініки покладається обов'язок у своїй професійній діяльності й у приватному житті дбати про престиж звання співробітника клініки, забезпечувати високий рівень культури поведінки, поводити себе гідно, стримано, тактовно, по можливості зберігати самоконтроль та витримку, при здійсненні своєї професійної діяльності мати пристойний зовнішній вигляд [95, с.7].

Таким чином, ми є прихильниками підходу щодо тріади мети діяльності юридичної клініки (її правозахисного, правопросвітницького та навчально-формуючого векторів діяльності), хоча інколи в літературі трапляється і „дроблення” мети на такі складові як практичне навчання студентів-правників, надання безоплатної правової допомоги, популяризаторська діяльність розповсюдження ідеї клінічної юридичної освіти, фінансова, інформаційна, методологічна допомога новим юридичним клінікам, допомога ВНЗ у вдосконаленні якості юридичної освіти, організації практики студентів, створення сприятливого іміджу ВНЗ тощо. На наш погляд, тріада мети діяльності юридичної клініки повною мірою охоплює у широкому трактуванні всі наведені вище підцілі, тому таке „дроблення” не суперечить висловленій нами думці.

Отже, відповідно до завдань юридичної клініки вищого навчального закладу, для її повного та ефективного функціонування керівництво юридичної клініки і вищого навчального закладу, зважаючи на тріаду мети діяльності юридичної клініки, має організувати й забезпечити: проведення спецкурсу з „Основ юридичної клінічної практики”, де охоплюються засади та функції діяльності юридичних клінік, а також акцентується увага на основних аспектах юридичної практики; проведення теоретичних та практичних занять за результатами діяльності юридичної клініки; проведення правоосвітніх, правороз’яснювальних та інших навчально-практичних заходів; надання безоплатної правової допомоги з питань захисту прав і свобод людини та громадянина з усіх галузей права відповідно до чинного законодавства України; проведення роботи з документами правового характеру і базами даних; підготовку і поширення публікацій для населення з актуальних правових питань; співпрацю з представниками державних і недержавних органів та організацій; проведення науково-практичних конференцій, семінарів, тренінгів та інших заходів з актуальних правових питань; проведення роботи з систематизації й аналізу судової практики України, рішень Європейського

Суду з прав людини, вирішення юридичних питань у правоохоронних органах, органах державної влади і місцевого самоврядування; співробітництво з іншими юридичними клініками вищих навчальних закладів України та за межами держави.

Ми погоджуємося з М. Дулебою в тому, що саме виховний елемент, коли студент ще з навчальних лав стикається з певними проблемами суспільства й, до того ж, залучається до їх вирішення, викликає в нього почуття органічного функціонування суспільства (і потребу) бути його частинкою. Часом сила юридичних клінік та правозахисних організацій в тому, що вони говорять про проблеми, про які всі інші мовчать [76, с. 5].

У попередньому підрозділі роботи ми вже згадували про необхідність створювати юридичні клініки не лише при ВНЗ, але й при громадських організаціях, самоврядних структурах, юридичних фірмах тощо. Більшість з вищенаведених напрямків діяльності юридичної клініки, створеної при ВНЗ, необхідно впроваджувати в практику щоденної діяльності й юридичним клінікам, створеним громадськими організаціями чи юридичними фірмами (з незначними корективами, адже навчальний процес в них не здійснюється). Багато з них вже успішно реалізовується, особливо на рівні провідних юридичних фірм, адвокатських об'єднань та бюро, що працюють в Україні та мають високу корпоративну культуру та соціальну відповідальність.

Співпраця юридичних клінік і громадських організацій – це і необхідність, і можливість сьогодні. Це необхідно для підвищення якості послуг шляхом обміну досвідом та інформацією, а тим самим – для розвитку професіоналізації послуг і підвищення рівня організації. Беручи до уваги зростаючий масштаб суспільних потреб, які пов'язані з економічними змінами, співпраця з усіма інституціями, що займаються суспільною проблематикою, чим і займаються юридичні клініки, є необхідністю [96, с. 16]. Позитивними прикладами такої співпраці можна назвати майстер-класи, проведені молодіжним крилом Всеукраїнської громадської організації – Клубу майбутніх адвокатів Асоціації адвокатів

України в 2012-2013 роках для студентів-консультантів юридичних клінік Київського національного економічного університету імені В.Гетьмана, Київського національного торговельно-економічного університету, Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Такі спільні заходи отримали схвальні відгуки як від кураторів юридичних клінік, так і від консультантів.

Як правило, початок діяльності юридичних клінік та інших громадських організацій – це абсолютно добровільне та неформальне об'єднання людей, які поділяють однакові цінності та бачення, людей активних, людей, які прагнуть зробити щось для інших, які мають спільний діагноз проблеми та ідею, як цю проблему вирішити. У таких групах не існує жодних формальних структур, механізмів прийняття рішень і т.ін. Як слушно зауважує М. Дулеба, багато з них залишаються на тому самому рівні і не відчують потреби стати більш „рафінованими” в методах діяльності. Однак неминуче ця „піонерська” фаза діяльності „юридичної клініки” минає, і ми стикаємось із проблемами, які з'являються внаслідок наших власних успіхів [76, с. 35].

Аналіз мети діяльності, місця та ролі юридичних клінік в системі захисту прав і свобод людини та громадянина, дозволяє нам виокремити основні тенденції розвитку юридичних клінік на теренах України:

- 1) активізація процесу створення нових юридичних клінік та обмін досвідом між існуючими юридичними клініками;
- 2) інформування населення про систему та діяльність юридичних клінік через мережу Інтернет, періодичні видання, радіо, телебачення;
- 3) розвиток напрямку методичного забезпечення роботи юридичних клінік, вихід юридичної клінічної освіти на якісно новий, доктринальний рівень;
- 4) активізація роботи Асоціації юридичних клінік України, яка забезпечує єдині стандарти та здійснює загальну координацію юридичного клінічного руху в нашій державі.

Відтак ми погоджуємося з позицією Є. Бови, що „юридичний ринок безоплатної правової допомоги – це не ринок конкуренції. Допомога не повинна відчувати загрози зі сторони. Вона має надійти кожному, хто її потребує” [6, с. 168].

Відповідно до Типових норм професійної поведінки правників юрист повинен надавати свої послуги на користь суспільних інтересів. Правник може виконувати свій обов’язок, надаючи професійні послуги безкоштовно або за заниженою ставкою свого гонорару особам з обмеженими засобами до існування або громадським організаціям, або благодійним угрупованням чи організаціям, беручи участь у діяльності з поліпшення законодавства, правничої системи або правничої професії, і фінансовою підтримкою організацій, які надають правничі послуги особам з обмеженими засобами до існування. Палата делегатів Американської правничої асоціації офіційно визнала, що „головним обов’язком кожного правника, який займається правничою практикою, є безкоштовне надання правничих послуг на користь суспільних інтересів або за суттєво зменшений гонорар, з одного або більше таких питань: законодавство щодо бідних, законодавство щодо прав громадян, представництво інтересів благодійних організацій та здійснення правосуддя [97, с. 116].

Отже, місія юридичних клінік є ваговою та суспільно необхідною, особливо на перехідному етапі до створення в Україні постійно діючої мережі суб’єктів надання безоплатної первинної правової допомоги громадянам. І в цьому контексті слушно навести слова М. Дулеби, який визначив юридичні клініки як буфер, або іншими словами, повітряну подушку між державою і суспільством, оскільки юридичні клініки вирішують складні суспільні проблеми, зменшують напругу в суспільстві і завдяки цьому допомагають уникати конфліктів [76, с. 6].

Поруч з соціальними завданнями, які вирішує через свою ефективну діяльність юридична клініка, вирішуються і навчальні завдання, адже участь студентів в роботі юридичної клініки сприяє підвищенню рівня

професійної підготовки майбутніх юристів, культури спілкування з громадянами, виробленню у них практичних навичок в сфері захисту прав людини, професійної етики і, звичайно, виховує повагу до закону, честі й гідності громадянина, відповідальності за долю людей і доручену справу.

Як слушно зауважують І.Бородін та М.Новіков, працюючи в клініках, студенти серйозно впливають на долю клієнтів саме правовою допомогою з життєво важливих питань [98, с.18]. Дослідники резюмують, що юридичні клініки мають багате майбутнє, оскільки у їх діяльності зацікавлені: влада (розробляючи спеціальні програми та проекти), населення (отримуючи швидку, якісну і безкоштовну юридичну допомогу), студенти юридичних навчальних закладів (отримуючи практичні навички та досвід), практичні юристи (передаючи та отримуючи професійний досвід та виконуючи свій громадянський обов'язок відповідно до Закону України „Про безоплатну правову допомогу”) [98, с.21]. Продовжує таку думку і В.Галай, яка зазначає, що для ВНЗ юридичні клініки є справою престижу та іміджу, адже ефективна юридична клініка є надійним зв'язковим елементом відносин вищих навчальних закладів із суспільством та державою. Саме тому питання закріплення місця юридичних клінік у правовій системі, вдосконалення нормативно-правової бази, що регулює їх діяльність на законодавчому рівні є суттєвим кроком у розвитку юридичної клінічної освіти [99, с.192], з чим ми повною мірою погоджуємось.

Висновки до розділу 1

1. Одним із основних напрямів державної політики України в галузі прав людини є створення належних умов, вироблення механізмів і процедур для повної та безперешкодної реалізації кожною особою своїх прав і законних інтересів, розроблення механізмів реалізації конституційного положення про право людини і громадянина на

кваліфіковану правову допомогу, в тому числі безоплатну.

Конституційне право кожного на правову допомогу за своєю суттю є гарантією реалізації, захисту та охорони інших прав і свобод людини та громадянина, і в цьому полягає його соціальна значимість.

Право на безоплатну правову допомогу – гарантована Конституцією України можливість фізичної особи незалежно від її громадянства отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії фізичних осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу.

2. Юридична клініка є структурним підрозділом вищого навчального закладу, що здійснює підготовку фахівців у галузі знань „Право” (рідше громадської організації або юридичної фірми), який покликаний виконувати правозахисну, правопросвітницьку та навчально-формуючу функції. Правозахисна функція юридичної клініки полягає у наданні безоплатної первинної та вторинної правової допомоги; правопросвітницька функція полягає у правовій освіті населення, а навчально-формуюча включає в себе створення умов для фахової практики студентів, набуття ними навичок практичної роботи, а також формування у них високої громадянської позиції, соціальної відповідальності, співчуття до ближнього тощо.

3. Юридичні клініки за специфікою та змістом своєї діяльності відносяться до спеціалізованих установ, які надають безоплатну первинну правову допомогу. Водночас, юридичні клініки можна віднести і до суб'єктів надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні, бо вони надають два з трьох видів правових послуг, які належать до вторинної правової допомоги, а саме: здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, а також підготовка документів процесуального характеру.

4. Історія становлення та розвитку юридичних клінік і юридичної клінічної освіти включає 4 основні періоди (етапи): а) період зародження (сер. XIX – початок XX ст.ст.); б) період поширення (початок – 70-ті рр. XX ст.); в) період становлення (остання третина XX ст.); г) період зміни ідеології (кінець XX ст. до сьогодні).

5. Основними принципами діяльності юридичних клінік у взаємовідносинах з клієнтами є наступні: законність, гуманізм, незалежність, конфіденційність, пріоритет інтересів клієнта, повне інформування клієнта про правила роботи юридичної клініки, компетентність та професіоналізм, неприпустимість представництва клієнтів із суперечливими інтересами, безоплатність, чесність, порядність, доступність викладення правового матеріалу.

Основними принципами діяльності юридичних клінік як баз для проходження практики та набуття практичних навичок професії студентами-консультантами юридичних клінік, які створені в ВНЗ, є, додатково, практична орієнтованість отриманих знань та орієнтація на формування конкретних вмінь та навичок.

6. Основні тенденції розвитку юридичної клінічної освіти в Україні: активізація процесу створення нових юридичних клінік та обмін досвідом між існуючими юридичними клініками; інформування населення про систему та діяльність юридичних клінік через мережу Інтернет, періодичні видання, радіо, телебачення; розвиток напрямку методичного забезпечення роботи юридичних клінік; вихід юридичної клінічної освіти на якісно новий, доктринальний рівень; активізація роботи Асоціації юридичних клінік України, яка забезпечує єдині стандарти та здійснює загальну координацію юридичного клінічного руху в нашій державі.

РОЗДІЛ 2

ДІЯЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК ПО ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

2.1. Загальна характеристика правових послуг, що надаються юридичними клініками

У роботах дослідників юридичних клінік та юридичної клінічної освіти можна знайти різні варіанти видів та форм діяльності юридичних клінік.

Не вдаючися у дискусії щодо доцільності називати їх видами чи формами діяльності юридичних клінік, відзначимо, що найчастіше у питанні класифікації цих форм чи видів немає чіткості, однозначності та відповідності існуючому в праві термінологічному апарату.

Поняття „послуги” вживається у багатьох нормативно-правових актах. Наведемо кілька найбільш вдалих його визначень з чинного законодавства та інших актів.

Так Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-ХІІ „Про захист прав споживачів” визначає послугу як діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб (п. 17 ст. 1) [100].

У Національному класифікаторі України „Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010”, затвердженому наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 11 жовтня 2010 р. № 457 (набрав чинності з 1 січня 2012 р.) послуга розглядається як результат економічної діяльності, відносно якого не можна встановити права власності. Послуги не підлягають продажу окремо від процесу їх виробництва; момент завершення виробництва послуги збігається з моментом надання її споживачеві [101].

В Інструкції про порядок визначення країни походження товарів/послуг, оформлення та засвідчення сертифікатів відповідних форм, затвердженій рішенням президії Торгово-промислової палати України від 27 лютого 2002 р. (протокол № 21(5) послугою названо трудову доцільну діяльність, результати якої виражаються в корисному ефекті, особливій споживчій вартості. Особливістю послуги є збіг в часі та просторі процесів виробництва, реалізації та споживання її споживчої вартості [102].

Слід відмітити, що поняття „правова допомога”, яке дається в статті 1 Закону України „Про безоплатну правову допомогу”, визначається через поняття „правові послуги”: правова допомога – надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення, а правові послуги – надання правової інформації, консультацій і роз’яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; забезпечення захисту особи від обвинувачення; надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації [49].

Слід сказати, що крім поняття „правові послуги”, досить часто в літературі, законодавстві, мовному вжитку використовується поняття „юридичні послуги”, яке ст. 5 Закону України від 19 червня 2003 р. № 966-IV „Про соціальні послуги” трактує як надання консультацій з питань чинного законодавства, здійснення захисту прав та інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, сприяння застосуванню державного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, що вдаються до протиправних дій щодо цієї особи (оформлення правових документів, захист прав та інтересів особи, інша правова допомога тощо) [39].

Ми ж у межах нашої роботи та цього її підрозділу віддаємо перевагу поняттю „правові послуги” як похідному від поняття „правова допомога” та такому, що вживається у спеціальному законі – Законі України „Про безоплатну правову допомогу”.

Правова допомога передбачає наявність двох суб’єктів: суб’єкта отримання правової допомоги (особи, яка нездатна самостійно реалізувати свої права, свободи та законні інтереси) та суб’єкта надання правової допомоги (в організаційно-структурному плані є системою організацій та осіб, утворених та функціонуючих в установленому порядку, які здійснюють цю діяльність). Як відзначає в цьому контексті В.Панченко, правова допомога – це допомога, що надається в результаті здійснення професійної діяльності юриста, основною ціллю якої є необхідне сприяння в попередженні порушень прав, свобод та законних інтересів суб’єктів права, усунення чи зменшення несприятливих наслідків такого порушення, відновлення належного становища суб’єкта права [103, с.69].

Як зазначає М.Лоджук, загальна теорія права використовує поняття „форми правової допомоги” як певним чином організований та самодостатній вид діяльності суб’єктів надання правової допомоги, який характеризується специфікою завдань, особливістю предмету та змістом діяльності цих суб’єктів (дій, засобів, методів та технологій їх здійснення) [104, с.85].

Аналіз діяльності юридичних клінік України, їх звітів, відповідної літератури дозволив нам дійти висновку, що до основних правових послуг, які надаються юридичними клініками, для здійснення завдань із захисту прав та інтересів осіб, належать такі:

1) надання правової інформації, консультацій і роз’яснень з правових питань.

Відповідно до статті 1 Закону України від 02 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ „Про інформацію” інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в

електронному вигляді. Правовою інформацією стаття 17 вказаного Закону називає будь-які відомості про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо. Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі і підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти, повідомлення засобів масової інформації, публічні виступи, інші джерела інформації з правових питань [87].

Основними цілями надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань є такі:

- дати клієнту вичерпну інформацію з питання, яке його цікавить;
- запропонувати можливі варіанти вирішення існуючої проблеми (якщо потенційно їх кілька);
- допомогти обрати оптимальний спосіб охорони і захисту прав та інтересів з урахуванням всіх обставин справи;
- допомогти в реалізації обраного способу (на прохання клієнта).

Правове інформування – це передача особі повної, достовірної, адресної та доступної інформації щодо проблемної правової ситуації. Правове інформування обов'язково передбачає „переклад” правової інформації з „юридичної мови” на мову, яка зрозуміла непрофесіоналу – суб'єкту отримання правової допомоги [104, с.85].

М.Лоджук розглядає правове консультування як „керівництво до правової діяльності” суб'єкта отримання правової допомоги і розрізняє його від правового інформування строго індивідуальним характером, максимальним ступенем адресності та обов'язковою присутністю рекомендації, поради щодо оптимального способу подолання проблемної правової ситуації [104, с.86]. Такий поділ правового консультування та правового інформування на дві окремі форми надання правової допомоги є достатньо умовним, адже, на наше переконання, особа звертається за

наданням правової допомоги до юридичної клініки з певною конкретною проблемою, потребує індивідуального „рецепту”, тому вирішення питання має індивідуальний, адресний характер і буде здійснюватись як через правове інформування, так і через правове консультування, а можливо, і через складання процесуальних чи непроцесуальних документів та представництво.

На наш погляд, юридична консультація є процесом взаємодії між клієнтом та консультантом юридичної клініки.

Як відзначає Н. Сушицька, для успішного здійснення консультування юрист повинен вміти:

- аналізувати фактичну інформацію для того, щоб виділяти в ній юридично вагомі обставини, розмежовувати головне та другорядне в ній;
- орієнтуватись у нормативному матеріалі та знаходити правову основу для надання консультацій і вирішення проблеми;
- аналізувати норми права та судову практику;
- виявляти альтернативи дій клієнта для досягнення його цілей;
- чітко, ясно та доступно роз’яснювати клієнту правову основу його проблеми й можливих рішень;
- прогнозувати наслідки дій клієнта, в тому числі не лише правові, але й інші, як позитивні, так і негативні;
- прогнозувати наслідки своїх консультацій на випадок правильного або неправильного сприйняття їх клієнтом [62, с. 253-254].

Ми б доповнили визначений дослідницею перелік тим, що консультант перед наданням правової консультації повинен з’ясувати низку важливих питань, а саме: чи зверталася особа вже раніше за вирішенням свого питання, якщо так, то куди і які результати такого звернення; чи відноситься вона до категорії малозабезпечених; чи немає конфлікту інтересів (чи не надавалася вже допомога консультантами цієї юридичної клініки особі з протилежними інтересами); чи не пропущено

строк позовної давності, строк на звернення, якщо згодом необхідно буде звернутися з позовом в суд тощо.

Основними способами надання правової інформації, консультацій, роз'яснень ми б визначили такі: особисто при зустрічі (оптимальна і найчастіше використовувана форма); телефоном; поштою; через мережу Інтернет, через соціальні мережі, за допомогою Skype-зв'язку тощо.

2) Підготовка документів непроцесуального характеру (звернень, заяв, скарг тощо).

Досить часто до юридичних клінік звертаються з проханням підготувати відповідний документ правового характеру.

Складання правових документів – це створення та надання суб'єкту отримання правової інформації, матеріалізованої на відповідному носії (як правило, паперовому), оформленої у відповідності з правовими вимогами та направленої на виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків суб'єкта отримання правової допомоги в проблемній ситуації. Юридичний документ, який надається суб'єкту отримання правової допомоги, характеризується: відсутністю владного змісту; законністю змісту; орієнтованістю на максимальне врахування інтересів та цілей суб'єкта отримання, задля реалізації яких документ створюється; відповідністю правилам юридичної техніки [104, с.86].

Розглянемо документи непроцесуального характеру, які найчастіше готуються консультантами юридичних клінік.

Відповідно до ст. 1 Закону України від 02 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР „Про звернення громадян” громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх

соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення [38].

Під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Пропозиція (зауваження) – це звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява (клопотання) – звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності.

Клопотання – письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга – звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Відповідно до ст. 5 Закону України „Про звернення громадян” звернення адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань [38].

У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги.

Звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства.

Звернення може бути подано як окремою особою (індивідуальне), так і групою осіб (колективне).

Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати. Звернення, оформлене без дотримання цих вимог, повертається заявникові з відповідними роз'ясненнями не пізніше як через десять днів від дня його надходження. Громадяни мають право звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, об'єднань громадян, посадових осіб українською чи іншою мовою, прийнятною для сторін.

Звернення, оформлені належним чином і подані у встановленому порядку, підлягають обов'язковому прийняттю та розгляду.

3) Складання документів процесуального характеру.

Серед таких документів переважну більшість складають позовні заяви, апеляційні та касаційні скарги, що подаються в порядку цивільного та адміністративного судочинства, значно рідше – в порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Позовна заява, що подається в порядку цивільного судочинства (справи щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин тощо).

Відповідно до ст. 119 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) позовна заява у цивільному судочинстві подається в письмовій формі і повинна містити:

а) найменування суду, до якого подається заява;

б) ім'я (найменування) позивача і відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником, їх місце проживання (перебування) або місцезнаходження, поштовий індекс, номери засобів зв'язку, якщо такі відомі;

в) зміст позовних вимог;

г) ціну позову щодо вимог майнового характеру;

г) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги;

д) зазначення доказів, що підтверджують кожну обставину, наявність підстав для звільнення від доказування;

е) перелік документів, що додаються до заяви [105].

Позовна заява підписується позивачем або його представником із зазначенням дати її подання. До позовної заяви додаються документи, що підтверджують сплату судового збору відповідно до Закону України від 8 липня 2011 р. № 3674-VI „Про судовий збір” [106].

Якщо позовна заява подається представником позивача, до позовної заяви додається довіреність чи інший документ, що підтверджує його повноваження.

Позивач повинен додати до позовної заяви її копії та копії всіх документів, що додаються до неї, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб (крім позовів, що виникають з трудових правовідносин, а також про відшкодування шкоди, завданої внаслідок злочину чи каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду).

Звичайним громадянам, які не мають фахової юридичної підготовки, не важко ознайомитися зі змістом ст.ст. 119-120 ЦПК України, але

складнощі виникають у правильному визначенні підсудності справи, кола осіб, які будуть брати участь у справі, розміру судових витрат, належності та допустимості доказів, які будуть обґрунтовувати вимоги сторони, саме тому їм і необхідна фахова правова допомога при складанні документів процесуального характеру.

Адміністративний позов

Досить схожими на позовні заяви, які подаються в порядку цивільного судочинства, за формою є позовні заяви, які готуються і подаються в порядку адміністративного судочинства, питома вага яких у позовах, які готуються фахівцями юридичних клінік (зокрема, адміністративні справи щодо спорів фізичних осіб із суб'єктами владних повноважень з приводу обчислення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, виплат та пільг дітям війни, інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг тощо), є досить значною. Так, відповідно до ст. 106 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) адміністративний позов (позовна заява) повинен містити:

а) найменування адміністративного суду, до якого подається позовна заява;

б) ім'я (найменування) позивача, поштова адреса, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є;

в) ім'я (найменування) відповідача, посада і місце служби посадової чи службової особи, поштова адреса, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі відомі;

г) зміст позовних вимог згідно з частиною третьою статті 105 КАС України і виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги, а в разі подання позову до декількох відповідачів, – зміст позовних вимог щодо кожного з відповідачів;

г) у разі необхідності – клопотання про звільнення від сплати судового збору; про звільнення від оплати правової допомоги і забезпечення надання правової допомоги, якщо відповідний орган відмовив особі у забезпеченні правової допомоги; про призначення судової експертизи; про витребування доказів; про виклик свідків; заява про поновлення строку звернення до адміністративного суду тощо;

д) перелік документів та інших матеріалів, що додаються [107].

На підтвердження обставин, якими обґрунтовуються позовні вимоги, позивач зазначає докази, про які йому відомо і які можуть бути використані судом. До позовної заяви додаються її копії та копії всіх документів, що приєднуються до неї, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб, крім випадків подання адміністративного позову суб'єктом владних повноважень, а також документ про сплату судового збору, крім випадків, коли його не належить сплачувати. Позовна заява підписується позивачем або його представником із зазначенням дати її підписання.

Якщо позовна заява подається представником, то у ній зазначаються ім'я представника, його поштова адреса, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є. Одночасно з позовною заявою подається довіреність чи інший документ, що підтверджує повноваження представника.

Заяви до Європейського суду з прав людини

Останнім часом зросла кількість звернень громадян України з заявами до Європейського Суду з прав людини, причому за останні роки Україна „курсує” між третім та п'ятим місцем по кількості звернень (після Росії, Туреччини тощо). Нерідко правову допомогу по таким справам надають консультанти юридичних клінік.

Європейський суд з прав людини (далі – Суд) є міжнародним органом, який за умов, визначених Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, може розглядати заяви, подані особами, які скаржаться на порушення своїх прав. Конвенція є міжнародним договором,

на підставі якого більшість європейських держав зобов'язалися дотримуватися прав та основоположних свобод людини. Ці права гарантуються як самою Конвенцією, так і протоколами до неї (Протоколи № 1, № 4, № 6, № 7, № 12 і № 13), згода на обов'язковість яких надана державами – сторонами Конвенції.

Заява до Європейського Суду повинна бути подана протягом шести місяців після ухвалення остаточного рішення судом або органом влади, до компетенції яких належить визначення питання, що є предметом звернення. Шестимісячний строк відраховується з моменту ознайомлення особи з остаточним судовим рішенням, за результатами звичайної процедури оскарження на національному рівні, або у разі, якщо особа вважає, що ефективний засіб юридичного захисту щодо такого порушення на національному рівні відсутній – з моменту стверджуваного порушення [108; 109]. В нинішніх реаліях нерідко саме звернення до Європейського Суду з прав людини є останнім способом захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав і свобод особи.

4) Представництво. Це найбільш складна та найбільш відповідальна форма роботи консультантів юридичної клініки.

Загальне визначення представництва (в контексті цивільного права) наведено в ст. 237 Цивільного кодексу України, за яким представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин (дію особи, що спрямована на встановлення, зміну чи припинення цивільного правовідношення) від імені другої сторони, яку вона представляє [110].

Автори науково-практичного коментаря Цивільного кодексу України зазначають, що за своєю правовою природою відносини представництва належать до організаційних майнових правовідносин, головним змістом яких є сукупність прав і обов'язків сторін по створенню передумов для виникнення безпосередньо у того, кого представляють, прав і обов'язків внаслідок вчинення правочинів від його імені представником [111, с. 403].

Їхні колеги додатково зазначають, що необхідність існування інституту представництва викликана низкою обставин, які мають юридичний або фактичний характер. Представництво забезпечує створення умов, необхідних для здійснення фізичними та юридичними особами своїх суб'єктивних прав [112, с. 199].

Як зазначає М.Лоджук, при здійсненні правового представництва суб'єкт надання правової допомоги може діяти як від імені суб'єкта отримання, так і від свого імені в інтересах суб'єкта отримання [104, с. 87].

Представництво інтересів може бути процесуальним та непроцесуальним.

Непроцесуальне представництво має місце в державних органах (крім судів), органах місцевого самоврядування, перед іншими фізичними та юридичними особами. Непроцесуальне представництво здійснюється на підставі довіреності фізичної особи, посвідченої нотаріально або прирівняної до нотаріальної. Присутність такої фізичної особи при вчиненні від її імені представником юридично значимих дій у відносинах з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, перед іншими фізичними та юридичними особами, необов'язкова.

Процесуальне представництво здійснюється в судах загальної юрисдикції різних ланок. Статус процесуального представника у кожному виді процесу відрізняється і визначається нормами процесуальних кодексів (Цивільного процесуального, Господарського процесуального, адміністративного судочинства, Кримінального процесуального (далі – КПК), Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Слід сказати, що консультанти юридичної клініки не можуть бути захисниками особи та представниками потерпілого, цивільного позивача чи цивільного відповідача у кримінальному процесі. Ст. 44 КПК України чітко визначає, що захисником є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного

чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію); захисником не може бути адвокат, відомості про якого не внесено до Єдиного реєстру адвокатів України або стосовно якого у Єдиному реєстрі адвокатів України містяться відомості про зупинення або припинення права на зайняття адвокатською діяльністю. Згідно ч. 1 ст. 58 КПК України потерпілого у кримінальному провадженні може представляти представник - особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником. Представником цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні може бути особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником; керівник чи інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю – у випадку, якщо цивільним позивачем, цивільним відповідачем є юридична особа (ч.1 ст.63 КПК України) [43].

У цивільному процесі згідно ст. 38 ЦПК України сторона, третя особа, заявники та інші заінтересовані особи в справах окремого провадження (крім справ про усиновлення) можуть брати участь у цивільній справі особисто або через представника. Особиста участь у справі особи не позбавляє її права мати в цій справі представника.

Представником у суді може бути адвокат або інша особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність і належно посвідчені повноваження на здійснення представництва в суді.

Одна й та сама особа не може бути одночасно представником іншої сторони, третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору або беруть участь у справі на другій стороні.

Повноваження консультантів юридичної клініки як представників сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, мають бути посвідчені довіреністю фізичної особи, яка повинна бути посвідчена нотаріально або посадовою особою організації, в якій довіритель працює, навчається,

перебуває на службі, стаціонарному лікуванні чи за рішенням суду, або за місцем його проживання. Оригінал такої довіреності або посвідчена суддею копія приєднуються до справи. Аналогічно посвідчуються повноваження представника і в адміністративному процесі. Однак відповідно до ст. 59 КАС України повноваження на ведення справи в суді дає представникові право на вчинення від імені особи, яку він представляє, усіх процесуальних дій, які може вчинити ця особа. Розпорядження довірителя представникові, який бере участь в адміністративному процесі на основі договору, щодо ведення справи є обов'язковими для нього. Представник, який бере участь в адміністративному процесі на основі договору, має право повністю або частково відмовитися від адміністративного позову, визнати адміністративний позов, змінити адміністративний позов, досягнути примирення, передати повноваження представника іншій особі (передоручення), оскаржити судові рішення, якщо право на вчинення кожної із цих дій спеціально обумовлене у виданій йому довіреності. Натомість у цивільному процесі представник, який має повноваження на ведення справи в суді, може вчиняти від імені особи, яку він представляє, усі процесуальні дії, що їх має право вчиняти ця особа; обмеження повноважень представника на вчинення певної процесуальної дії мають бути застережені у виданій йому довіреності (ст. 44 ЦПК України).

Повноваження представника чинні протягом часу провадження у справі, якщо інший строк не зазначено у довіреності.

Представник може відмовитися від наданих йому повноважень, про що повідомляє особу, яка його ними наділила, та суд. При цьому він не може брати участь у цій справі як представник іншої сторони.

Підстави і порядок припинення представництва за довіреністю, скасування довіреності та відмови представника від наданих йому повноважень визначаються ст.ст. 248-250 Цивільного кодексу України [110].

Слід відмітити, що деякими дослідниками неодноразово висловлювалися пропозиції щодо потреби удосконалення процесуального статусу юридичних клінік та консультантів юридичної клініки. Так М. Лоджук у статті „Юридичні клініки як учасники судового процесу: пропозиції удосконалення законодавства” дійшов висновку, що є потреба внести зміни в ЦПК та КАС такого змісту: „доповнити ч. 2 ст. 42 ЦПК України реченням такого змісту: „У разі якщо представником сторони чи іншої особи, яка бере участь у справі, є студент-консультант юридичної клініки вищого навчального закладу, довіреність фізичної особи може бути посвідчена керівником юридичної клініки з прикладенням печатки такої юридичної клініки”, а також доповнити ч. 4 ст. 58 КАС реченням наступного змісту: „Довіреність фізичної особи, яка звернулася за правовою допомогою до юридичної клініки вищого навчального закладу, може бути посвідчена також керівником юридичної клініки, з прикладенням печатки такої юридичної клініки” [113, с. 127]. Ми вважаємо такі зміни в чинне законодавство недоречними, оскільки, по-перше, і ЦПК, і КАС України передбачають можливість посвідчення довіреності фізичної особи не тільки нотаріусом, що потребує додаткових фінансових витрат, але й за місцем роботи, навчання, проживання фізичної особи, що здійснюється безкоштовно. По-друге, пропоновані зміни стосуються лише юридичних клінік ВНЗ, проте сьогодні юридичні клініки функціонують і при громадських організаціях юристів, і як самостійні юридичні особи, які не мають відношення до ВНЗ.

5) Правоосвітня діяльність. Правова освіта є складовою частиною загальної системи освіти, яка представлена на всіх її рівнях. Організація правової освіти тісно пов'язана з процесами розвитку основних соціальних інститутів суспільства – держави та права, освіти і науки. Розглядаючи правову освіту в якості структурного компонента освіти в Україні, Г. Яворська підкреслює, що правова освіта забезпечується органічним поєднанням правової освіти із загальною середньою і професійною

освітою, культурою, політичним, економічним, моральним, естетичним та іншими формами виховання; відкритістю і доступністю до інформації про державу і право, про процеси в правовій сфері; систематичністю і неперервністю поширення й одержання знань про державу і право; участю юристів та їхніх об'єднань у поширенні правових знань; організаційними та методичними заходами міністерств та відомств, місцевих органів державного управління і самоврядування, закладів освіти та наукових установ, підприємств та організацій [114, с. 82-83].

Важливим завданням правової освіти є виховний вплив, що спрямований на попередження та подолання різного роду деформацій правової свідомості. О. Макарова під деформацією правової свідомості розуміє негативне соціально-правове явище, виникненню якого передують історичні, соціально-економічні, політичні та інші причини і яке виявляється у викривлених поглядах, ідеях, переконаннях носіїв правосвідомості про цінність права та його роль у суспільному житті, законність, правопорядок. Основними її видами є правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий фетишизм, інфантилізм, конформізм, дилетантизм, правова демагогія та переродження правосвідомості [115, с. 67].

Важливим напрямом правової освіти є виховання культури прав людини. Культура прав людини є складовою частиною культури духовної, що є системою знань, ціннісних орієнтацій і поглядів, психологічних відчуттів, заснованих на визнанні й пошані гідності людини, її прав і свобод, практичних навичок і вмінь їх реалізовувати й захищати [116, с. 219-220].

Правове виховання, правову освіту як напрям діяльності юридичних клінік ще називають Street law. Історія руху Street law розпочалася в 70-х рр. у США, коли група студентів Джорджтаунського університету разом зі своїм професором вирішили проводити лекції з основ права для школярів із бідних районів міста, а також для осіб, які відбувають покарання у

в'язницях і виправних колоніях для неповнолітніх. Незабаром ця ідея розповсюдилася на територію всієї країни. У даний час програми Street law діють в більше ніж сорока американських університетах і є поширеною формою клінічного навчання, а також вагомим внеском у правову освіту та правову культуру населення.

Юридична клініка, як відзначає Е. Савельєва, „лікує” від недостатньої правової освіти, прищеплює громадянам високу державну культуру, зокрема їх обізнаність з життєво необхідними юридичними законами, а також розвиває уміння і навички їх використання у практичному житті [117].

Юридичні клініки правовиховну роботу можуть реалізовувати і реалізують через проведення семінарів, круглих столів, лекторіїв, конференцій, видання літератури правового характеру у доступній для сприйняття формі. Так за участю юридичної клініки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова проводяться Міжнародні юридичні читання, студенти старших курсів відвідують школи м.Києва, в яких читають лекції на актуальну правову тематику. Правоосвітній вплив від таких заходів дійсно вагомий і консультанти юридичної клініки залучаються не тільки до надання безоплатної правової допомоги конкретній фізичній особі з її власними проблемами, але й беруть участь у формуванні правової свідомості та правової культури громадян, передусім підростаючого покоління, здійснюючи правовиховну діяльність у визначених їх установчими документами формах. Через таку діяльність реалізуються основні завдання Програми правової освіти населення України, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366 [118], а також Національної програми правової освіти населення, затвердженої Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 [90].

Отже, нами виділено п'ять основних правових послуг, які надаються юридичними клініками при здійсненні захисту прав та інтересів фізичних

осіб: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, складання документів непроцесуального характеру, складання документів процесуального характеру, процесуальне та непроцесуальне представництво, правоосвітня робота. По суті, всі ці види є, з одного боку, відносно самостійними, а з іншого, – можуть бути невід'ємно пов'язані один з одним у разі прийняття доручення у конкретній справі і ведення її, так би мовити, „з нуля”. Таким чином, на практиці один вид діяльності може логічно переходити в інший, тому здійснена нами класифікація видів діяльності юридичних клінік має більше теоретичне значення, адже упорядковує відповідні види діяльності за змістом, не виділяючи їх за практичною значимістю та цінністю.

2.2. Основні категорії громадян, які звертаються за наданням правової допомоги до юридичних клінік

У статутах переважної більшості юридичних клінік чітко визначено, що юридична клініка надає безоплатну правову допомогу малозабезпеченим громадянам. При цьому в переважній більшості з них не уточнюється чіткий перелік громадян, яких будуть відносити до категорії малозабезпечених. На наше переконання, тут слід керуватися визначенням межі малозабезпеченості, яке дається в законодавстві України, що буде логічним і правильним.

Дійсно, основними „клієнтами” юридичних клінік є малозабезпечені громадяни. Це реалії не тільки України, але й інших країн світу. Проведене нами дослідження підтверджує, що юридичні клініки надають таким громадянам необхідну правову допомогу і допомагають у захисті їхніх порушених, невизнаних, оспорюваних прав, свобод та інтересів.

У чинному законодавстві України не наведено визначення поняття „малозабезпеченість”, але є похідні від цього поняття словосполучення, зокрема, „малозабезпечена сім'я”, „межа малозабезпеченості” тощо.

Відповідно до ст. 1 Закону України від 21 листопада 1992 р. № 2811-ХІІ „Про державну соціальну допомогу сім'ям з дітьми” *малозабезпечена сім'я* – сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї [119]. Таким чином, для набуття сім'єю статусу малозабезпеченої, необхідно, щоб:

а) сім'я мала середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї;

б) причини такого доходу були поважними чи незалежними від сім'ї.

Виходячи з того, що у визначенні поняття „малозабезпечена сім'я” вживаються поняття „прожитковий мінімум для сім'ї” та „середньомісячний сукупний дохід сім'ї”, вважаємо за необхідне розкрити і їхній зміст також.

Прожитковий мінімум для сім'ї – це визначена для кожної сім'ї залежно від її складу сума прожиткових мінімумів, розрахованих та затверджених відповідно до Закону України від 15 липня 1999 р. № 966-ХІV „Про прожитковий мінімум” для осіб, які відносяться до основних соціальних і демографічних груп населення [120].

Так, наприклад, згідно зі ст. 7 Закону України від 16 січня 2014 р. № 719-VII „Про Державний бюджет України на 2014 рік” (зі змінами, внесеними Законом України № 1165-VII від 27 березня 2014 р.) у 2014 р. прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць впродовж року змінюватися не буде і встановлений у розмірі 1176 гривень, та для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення:

- дітей віком до 6 років – 1032 гривні;
- дітей віком від 6 до 18 років – 1286 гривень;
- працездатних осіб – 1218 гривень;
- осіб, які втратили працездатність – 949 гривень [121].

Середньомісячним сукупним доходом сім'ї є обчислений у середньому за місяць дохід усіх членів сім'ї з усіх джерел надходжень, крім допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, протягом шести місяців, що передують місяцю звернення за призначенням державної соціальної допомоги.

Відповідно до ст. 1 Закону України від 04 жовтня 1994 р. № 190/94-ВР „Про межу малозабезпеченості” межа малозабезпеченості – це величина середньодушового сукупного доходу, який забезпечує непрацевдатному громадянину споживання товарів і послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством [122].

Межа малозабезпеченості формується на основі нормативно-статистичного методу.

Нормативним методом формується набір продовольчих товарів, який визначається відповідно до соціальних норм споживання для осіб непрацевдатного віку, що розробляються науковими установами і організаціями відповідного профілю.

Вартість непродовольчих товарів і послуг та вартість утримання житла визначаються відповідно до фактичних витрат сімей з низькими доходами. Вартість непродовольчих товарів не може становити менше 15% вартості продуктового набору [122].

Набір продовольчих товарів і послуг для визначення величини вартості межі малозабезпеченості розробляється з участю профспілок Кабінетом Міністрів України, однак позиції, які до нього входять, викликають щонайменше посмішку. Прожитковий мінімум розрахований на фізіологічну потребу людини на 2500 кілокалорій – це фактично норма підлітка. До того ж, цей прожитковий мінімум був розрахований ще у 2000 р. і орієнтувався на ціни десятилітньої давності, хоча згідно з законом це повинно робитися кожні п'ять років. Тоді до кошика потрапили лише найнеобхідніші продукти, одяг та послуги, адже хіба можливо прожити

здоровій людині на 106 г хліба, 10 г макаронів, 55 г гречки, 6 г сала і пивайця на день? Або одне пальто на 8 років? Питання риторичне...

Фактично всі загальноєвропейські стандарти вимагають включати до споживчого кошика послуги соціальної сфери: плату за дитсадок, амбулаторний догляд за хворими, утримання в будинку для немічних. І чим повніший цей кошик, чим краще він відображає вимоги часу, тим багатша країна. Лише ми, українці, досі живемо за стандартами минулого століття. Щоб точно порахувати споживчий кошик, треба нарешті визначитися з елементарним: яка фізіологічна потреба людини в харчуванні, скільки кілокалорій вона повинна споживати щодня. Відповідно до Європейських норм доросла людина повинна отримувати 3500 ккал, а працівник, що працює на важких роботах, – усі 5000-7000 ккал.

Отже, якщо порахувати навіть приблизно, то мінімальна зарплата не може бути меншою 3500 гривень.

У Чехії, Словаччині та Угорщині для сім'ї з 3 осіб прожитковий мінімум становить від 200 до 400 євро на місяць, у Франції – понад 350 євро. До слова, у споживчий кошик тут закладено кошти на відвідування перукарні, купівлю гелю для душу, витрати на няню, оренду автомобіля й навіть їжу для кішок і собак. До кошика у Великій Британії входить набір із 30 страв (є навіть котлета по-київськи). Також обраховуються затрати на споживання різних напоїв у барах і нічних клубах.

Прожитковий мінімум є лише умовною розрахунковою величиною, адже визначають рівень життя населення мінімальна заробітна плата, пенсія та соціальна допомога. Л. Черенько, завідувач відділу дослідження рівня життя населення Національного інституту демографії і соціальних досліджень НАН України, зауважила: в дискусіях про прожитковий мінімум часто плутають поняття мінімуму споживання та середнього суспільного стандарту. Мінімум споживання – це продуктовий кошик, який повинен розроблятися Міністерством охорони здоров'я та

забезпечувати здоровий розвиток людини. Щодо непродовольчих товарів і послуг, то їх потрібно визначати у відсотках до вартості продуктового кошика. Якщо ж мається на увазі, що прожитковий мінімум – це середній суспільний стандарт, то споживчий кошик слід наповнити серйозними товарами. Можна, наприклад, використовувати досвід США, де в так звані бюджети самозабезпечення включено кошти на купівлю авто, можливість оренди чи купівлі житла в кредит тощо. За такого підходу ми точно знатимемо відсоток населення, що належить до середнього класу, й наскільки мінімальна зарплата наближується до середнього стандарту життя суспільства [123].

Цікавим є досвід Німеччини, де наймають 50 тисяч волонтерів, які протягом 5 років визначають свої видатки. На базі цих даних здійснюється обрахунок реального прожиткового мінімуму, що лягає в основу заробітної плати. Примітно, що в країнах ЄС мінімальну зарплату в 2009 р. отримували лише 9 % працівників. У Франції вона перевищує прожитковий мінімум на 59 %, у Великобританії – на 53 %, у Нідерландах – на 100 %.

За даними експертів статистичного бюро ЄС, найвищі розміри мінімальної зарплати в Люксембурзі (1640 євро), Німеччині (1462 євро), Бельгії (1387 євро), Нідерландах (1382 євро) та Франції (1000 євро). До другої категорії належать, зокрема, Португалія, Словенія, Греція й Іспанія, де мінімальна зарплата від 500 до 1000 євро. Поки що гірші справи у прибалтійських республік, Польщі, Угорщини, Румунії та Болгарії, де цей показник коливається від 120 до 350 євро.

Серед пропозицій науковців – встановлення розміру мінімальної заробітної плати з урахуванням соціально-економічної специфіки регіонів (структури зайнятості, становища на ринку праці, питомої ваги низькооплачуваної робочої сили тощо). Необхідно негайно переглянути розмір прожиткового мінімуму, наблизити до нього розмір мінімальної зарплати та соціальних виплат і затвердити на підставі Закону України

„Про прожитковий мінімум” новий набір товарів і послуг відповідно до вимог часу та чинного законодавства.

Малозабезпеченість є синонімом слова „бідність”, а бідність – це комплексна проблема, подолання якої є довготривалим процесом. Оптимальним варіантом розв’язання цієї проблеми Державна цільова соціальна програма подолання та запобігання бідності на період до 2015 р., затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2011 р. № 1057, називає поєднання активної соціальної політики, спрямованої на відновлення і зростання зайнятості та створення умов для гідної праці, з ефективною підтримкою найуразливіших верств населення. Розв’язання проблеми передбачається за такими напрямками: відновлення виробництва та стимулювання економічного зростання; сприяння зайнятості населення та розвитку ринку праці; удосконалення механізму оплати праці та соціального діалогу як основних чинників створення умов для гідної праці; розвиток системи соціального страхування; удосконалення пенсійної системи; реформування системи соціального захисту; соціальна підтримка сімей, дітей та молоді; поліпшення медичного обслуговування населення; удосконалення методологічних підходів до оцінки бідності та проведення моніторингу ефективності виконання Програми [124].

Як слушно зауважує Ю.Савелова, одним з основних публічних суспільних інтересів, які визнаються, захищаються та реалізуються в розвинутих державах, є можливість отримати правову допомогу. Відтак діяльність юридичних клінік набуває ознак публічності, оскільки до юридичних клінік за правовою допомогою звертаються великі соціальні групи, наприклад, соціально незахищені [125].

Досвід діяльності юридичних клінік України та світу показує, що найчастіше за безоплатною правовою допомогою до юридичних клінік звертаються такі категорії громадян, більшість з яких нерідко ще називають соціально вразливими. Це:

– пенсіонери;

- безробітні;
- люди, які працюють, але отримують мінімальну чи близьку до мінімальної заробітну плату;
- студенти;
- діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування;
- інваліди;
- одинокі матері, батьки;
- інші люди, в яких немає достатньо коштів на оплату гонорару адвоката тощо.

В Україні це також особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи і, віднедавна, внутрішні мігранти (переселенці з Автономної Республіки Крим, Луганської та Донецької областей).

Проаналізуємо кожен з визначених вище категорій осіб детальніше.

Пенсіонери. Станом на 01 січня 2014 р. в Україні за даними Державної служби статистики України було 13 млн. 533 тис. 300 пенсіонерів. Середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерам становить 1526,10 грн.: пенсіонерам за віком – 1521,60 грн., за інвалідністю – 1406,50 грн., у разі втрати годувальника – 1303,80 грн. [126]. Працюючих українців натомість близько 14 мільйонів, таким чином, кількість працюючих практично співпадає з кількістю пенсіонерів.

Чинне законодавство визначає *пенсіонера* як особу, яка відповідно до Закону України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” отримує пенсію, довічну пенсію, або члени її сім’ї, які отримують пенсію в разі смерті цієї особи у визначених законом випадках (абз. 20 ст. 1 Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”) [127].

Пенсією є щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею пенсійного віку чи визнання її інвалідом, або отримують члени її сім’ї у визначених законом випадках.

Найбільшу частку серед усіх пенсіонерів складають пенсіонери за віком.

Відповідно до проведеної пенсійної реформи нині мають право на призначення пенсії за віком особи після досягнення віку 60 років та наявності страхового стажу не менше 15 років. До досягнення 60 років право на пенсію за віком мають жінки 1961 року народження і старші після досягнення ними такого віку:

- 55 років – які народилися до 30 вересня 1956 року включно;
- 55 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1956 року по 31 березня 1957 року;
- 56 років – які народилися з 1 квітня 1957 року по 30 вересня 1957 року;
- 56 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1957 року по 31 березня 1958 року;
- 57 років – які народилися з 1 квітня 1958 року по 30 вересня 1958 року;
- 57 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1958 року по 31 березня 1959 року;
- 58 років – які народилися з 1 квітня 1959 року по 30 вересня 1959 року;
- 58 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1959 року по 31 березня 1960 року;
- 59 років – які народилися з 1 квітня 1960 року по 30 вересня 1960 року;
- 59 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1960 року по 31 березня 1961 року [127].

З Програми економічних реформ на 2010–2014 рр. „Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава”, затвердженої Комітетом з економічних реформ при Президентові України можна дізнатися, що пенсія 55 % пенсіонерів не перевищує 800 гривень, а

їх частка в загальній сумі видатків на виплату пенсій складає усього 38 %. Разом з тим 12 % пенсіонерів з порівняно високими пенсіями (понад 1500 грн.) одержують 28 % від загального обсягу місячних видатків на виплату пенсій [128]. Таким чином, більшість пенсіонерів в Україні сьогодні знаходиться на межі виживання.

Як наслідок такого стану справ у пенсійному забезпеченні, у житті пересічних громадян України вже склалося однозначне непохитне уявлення, що вихід на пенсію призводить до значного зменшення доходів, адже дійсно у пересічного українця, як правило, пенсія є меншою за зарплату, що пригноблює людину [129] (оскільки відповідно до ст. 28 Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 35 років, а у жінок 30 років страхового стажу встановлюється в розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом. У разі виплати застрахованій особі довічної пенсії, передбаченої цим Законом, мінімальний розмір пенсії за віком у солідарній системі зменшується на розмір зазначеної пенсії. За кожний повний рік страхового стажу понад 35 років чоловікам і 30 років жінкам пенсія за віком збільшується на 1 % розміру пенсії, обчисленої відповідно до ст. 27 цього Закону, але не більш як на 1 % мінімального розміру пенсії за віком). Як наслідок, через застосування хитрих коефіцієнтів та показників пересічна пенсія в 1,5-2 рази менша за останню зарплату.

Наступною категорією клієнтів юридичних клінік є *безробітні*.

Безробіття сьогодні – невід’ємний елемент ринку праці, соціально-економічне явище, при якому частина робочої сили не зайнята у виробництві товарів та послуг. У реальному економічному житті безробіття виступає як перевищення пропозиції робочої сили над попитом. З одного боку, воно є важливим стимулом для активності працюючого населення, але з іншого – це велике суспільне лихо, з яким важко боротися і яке повністю подолати неможливо.

Високий рівень безробіття призводить до економічних втрат, соціальної напруги і погіршення рівня життя людей, адже безробіття несе в собі економічні, демографічні та соціальні втрати для суспільства.

Як відзначає дослідниця безробіття в Україні А. Хмелюк, вивчення методологічних засад визначення чисельності безробітних виявило, що існують різні підходи до визначення загального обсягу чисельності безробітних, в першу чергу це пов'язано із різними критеріями одержання статусу безробітного та джерелами збору інформації. В Україні одночасно використовують офіційні дані центрів зайнятості та вибіркові обстеження робочої сили з питань економічної активності. В результаті отримують дві неспівставні для порівняння сукупності безробітних: за офіційними даними (статус безробітного у відповідності із Законом України „Про зайнятість населення”); за даними відповідно до критеріїв Міжнародної організації праці. Тому питання удосконалення методики статистичної оцінки безробіття є досить актуальною проблемою [130].

Так Державна служба зайнятості офіційно рапортує про скорочення непрацевлаштованих українців. За 9 місяців 2013 року (порівняно з відповідним періодом 2012 року) кількість зайнятих збільшилася на 62,2 тис. осіб та становила 20,5 млн осіб. Рівень зайнятості населення зріс з 60,1% до 60,7%. Чисельність безробітного населення зменшилася на 76,7 тис. осіб і становила 1,6 млн. осіб. Рівень безробіття (за методологією Міжнародної організації праці) знизився з 7,4% до 7,0%. Станом на 1 лютого 2014 року кількість безробітних, зареєстрованих в центрах зайнятості, становить 525,1 тисяч (на 1 лютого 2013 року – 564,5 тисяч) [131]. За даними Державної служби статистики України станом на червень 2014 року на обліку перебувало 437,5 тисяч безробітних, з них допомогу по безробіттю отримувало 343,9 тисяч осіб (дані наведені без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та даних за червень 2014 року по Слов'янському міському

центру зайнятості Донецької області). Середній розмір допомоги по безробіттю за червень 2014 року становив 1145,00 грн.

Відповідно до ст. 1 Закону України від 5 липня 2012 р. № 5067-VI „Про зайнятість населення” безробітними визнаються особи віком від 15 до 70 років, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів як джерела існування, готові та здатні приступити до роботи [132].

Статусу безробітного може набути особа працездатного віку до призначення пенсії (зокрема на пільгових умовах або за вислугу років), яка через відсутність роботи не має заробітку або інших передбачених законодавством доходів, готова та здатна приступити до роботи; інвалід, який не досяг встановленого ст. 26 Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” пенсійного віку та отримує пенсію по інвалідності або соціальну допомогу відповідно до Законів України „Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам” та „Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам”; особа, молодша 16-річного віку, яка працювала і була звільнена у зв’язку із змінами в організації виробництва і праці, зокрема припиненням або перепрофілюванням підприємств, установ та організацій, скороченням чисельності (штату) працівників. Статус безробітного надається вищезазначеним особам за їх особистою заявою у разі відсутності підходящої роботи з першого дня реєстрації у територіальних органах центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості

Таким чином, багато категорій громадян просто „випадає” з числа тих, хто може отримати статус безробітного, з іншого боку, держава не визнає, що саме через відсутність роботи близько 7 мільйонів наших співвітчизників виїхали за кордон на заробітки. В офіційну статистику не включають ні 2 мільйонів селян, які живуть лише із присадибного господарства, ні тих, котрі працюють на „чверть ставки”, ні тих, що мають

тимчасові підробітки. Натомість у багатьох країнах безробітними вважаються всі, хто хоче працювати й не може знайти роботу. У Польщі таких – 19,2 %, у Чехії – 7,8 %, в Італії – 8,2 %, у Португалії – 8,7 %.

Студенти. Досить часто за правовою допомогою до юридичних клінік звертаються студенти ВНЗ, при яких такі клініки створені, а також студенти ВНЗ, де юридичних клінік немає. Це зумовлено невисоким рівнем доходів більшості студентів, частина яких живе на одну стипендію, та доступністю звернення до юридичної клініки, її близькістю до місця навчання чи проживання.

Відповідно до ч. 2 ст. 53 Закону України від 17 січня 2002 р. № 2984-III „Про вищу освіту” *студент (слухач)* – особа, яка в установленому порядку зарахована до вищого навчального закладу і навчається за денною (очною), вечірньою або заочною, дистанційною формами навчання з метою здобуття певних освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів [89].

Дохід звичайного студента у вигляді його стипендії мізерний. Так згідно з чинною сьогодні постановою Кабінету Міністрів України від 5 березня 2008 р. № 165 „Деякі питання стипендіального забезпечення” з 2008 р. і до сьогодні мінімальна ординарна (звичайна) академічна стипендія для учнів професійно-технічних навчальних закладів встановлена у розмірі 270 гривень на місяць, а для студентів вищих навчальних закладів I-II рівня акредитації, які навчаються за освітньо-кваліфікаційним рівнем „молодший спеціаліст” або „бакалавр”, – 550 гривень на місяць. Не набагато більші стипендії мають студенти вищих навчальних закладів III-IV рівня акредитації, які навчаються за освітньо-кваліфікаційними рівнями „бакалавр”, „спеціаліст” або „магістр”, розмір звичайної стипендії яких складає 730 гривень на місяць [133]. І хоча до цих стипендій можливі певні надбавки, доплати (залежно від спеціальності, успішності та ін.) у відповідності до Порядку призначення і виплати стипендій, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від

12 липня 2004 р. № 882 [134], їхній розмір усе одно не перевищує прожиткового мінімуму. А це змушує студентів шукати правової допомоги не у адвокатів, а в юридичних клініках у своїх чи інших вищих навчальних закладах, причому звернення студентів в основному стосуються їхнього навчання, стипендій, переведення, поновлення, академічних відпусток, трудових прав тощо.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування.

Відповідно до ст. 1 Закону України від 13 січня 2005 р. № 2342-IV „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” *дитиною-сиротою* є дитина, в якій померли чи загинули батьки; а *дітьми, позбавленими батьківського піклування* є діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти [135].

В Україні 7 млн. 971 тис. дітей, із них – понад 94 тисячі дітей-сиріт і тих, хто позбавлений батьківської опіки.

Лише третина цих дітей підлягає усиновленню. При цьому ризик стати сиротою на сході країни в три-чотири рази більший, ніж на заході. Про це повідомила співголова правління Всеукраїнської громадської організації „Служба захисту дітей” Л. Волинець, представляючи карту сирітства України. „Якщо в західних регіонах сиріт 0,5% від загальної кількості дітей, то у східних – 1,8–2 %. Рекордсменом у цій сумній

статистиці є Миколаївська область – 2,2 % (4,5 тис. дітей). Високі рівні смертності працездатного населення та злочинності в цьому регіоні, а також інші соціальні чинники дорослого суспільства призводять до сирітства дітей” [136].

Несприятлива ситуація також у Дніпропетровській, Донецькій областях. Практично немає дітей-сиріт у Тернопільській, Чернівецькій, Львівській областях. Найбільше всиновлень у Києві та Севастополі, а також у Донецькій, Львівській і Херсонській областях.

І хоча в останні роки в Україні спостерігалася тенденція до зменшення випадків відмови батьків від дитини (з 2005 по 2010 рр. – на 41 %), згідно з даними Держкомстату кількість відмовників зменшувалася обернено пропорційно зростанню кількості новонароджених у країні і прямо пропорційно зростанню сум державної допомоги, імовірність повного викорінення соціального сирітства, на жаль, невелика.

Розглядувана категорія осіб звертається до юридичних клінік не надто часто, що зумовлено віком, а також можливістю звернутися за допомогою, в тому числі правовою, до служб у справах дітей. Однак особи, з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (особи віком від 18 до 23 років, у яких у віці до 18 років померли або загинули батьки, та особи, які були віднесені до дітей, позбавлених батьківського піклування), звертаються за правовою допомогою досить часто як студенти, оскільки маючи пільги у вступі до навчальних закладів, багато з них поповнюють студентські лави.

Інваліди (особи з обмеженими можливостями). За даними ООН, у світі нараховується приблизно 450 млн. людей з порушеннями психічного і фізичного розвитку, що складає 1/10 частину жителів нашої планети [137].

Відповідно до ст. 2 Закону України від 21 березня 1991 р. № 875-ХІІ „Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” *інвалідом* є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок

чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити їй соціальний захист [138].

Сьогодні соціальна політика держави зорієнтована на реалізацію конституційних вимог щодо соціального захисту інвалідів, створення їм сприятливих умов для повноцінної діяльності, праці, лікування, побуту, культури, спорту та реалізації їхніх потенційних можливостей в усіх сферах суспільного життя, однак незважаючи на позитивні зрушення у цій сфері, багато питань ще залишилися невирішеними, одне з найбільш важливих з них – належне матеріальне забезпечення людей з обмеженими можливостями, а відтак і доступ до якісних послуг, у тому числі правових.

Звернення інвалідів, або як їх сьогодні часто називають – осіб з обмеженими можливостями, до юридичних клінік стосуються, передусім, їхніх прав на державну соціальну допомогу, пенсію, освіту, рівні можливості з особами без інвалідності.

Одинокі батьки. Збільшення кількості неповних сімей є фактом, розповсюдженим в усьому світі. Такі сім'ї називають монобатьківськими.

Одинокі батьки – соціальна група із найбільш високим рівнем бідності не тільки в Україні, але й в розвинених країнах світу. Дані з дослідження доходів і умов проживання в європейських країнах показують, що в 2006 р. 33 % сімей одиноких батьків проживали в умовах бідності, в той час як серед усього населення їх було тільки 7 %. В середньому в сім'ях одиноких батьків дохід більше ніж вдвічі менший, ніж в сім'ях без дітей. Найбільш відчутна різниця в таких країнах як Німеччина, Ірландія, Японія, Мексика, Нова Зеландія, Великобританія і Сполучені Штати [139].

До причин, що обумовлюють або посилюють ризик бідності в монобатьківських сім'ях, відносять:

- низький рівень самозабезпечення;
- обмежені можливості саморозвитку і професійного зростання;
- невисока конкурентоспроможність батьків, що самі виховують дітей, на ринку праці;

- невідповідний рівень підтримки з боку батька дитини;
- низький рівень державної фінансової підтримки [140, с. 150].

Склад монобатьківських сімей формується відповідно до причин їх виникнення – найчастіше це мати з дитиною (дітьми). За винятком окремих випадків, дитина залишається з матір'ю внаслідок позашлюбного народження, матері частіше отримують опіку над дитиною після розлучення, смертність осіб чоловічої статі вища за смертність жінок.

На сьогоднішній день розпадається практично кожний другий шлюб, все більше жінок народжують дитину без чоловіка. Більшість одиноких матерів можна віднести до категорії осіб, які потребують матеріальної допомоги. І це очевидно, тому що дохід неповної сім'ї складає лише заробітна плата матері.

Законодавством України передбачені пільги та різні гарантії для одиноких матерів, однак, деякі з них жінка втрачає при вступі до шлюбу.

Проте, слід зазначити, що поняття „одинокі матери” визначається чинним законодавством України по-різному, і застосовується в залежності від того, на які правовідносини воно поширюється.

Одиноким матір'ю вважається жінка, яка не перебуває у шлюбі і у свідоцтві про народження дитини якої відсутній запис про батька дитини або запис про батька зроблено в установленому порядку за вказівкою матері, вдова, інша жінка, яка виховує і утримує дитину сама [141].

Натомість одиноким батьком вважається чоловік (який не перебуває у шлюбі), який самостійно виховує усиновлену дитину-інваліда, або дитину-інваліда, у якої немає матері (мати відмовилась від дитини у пологовому будинку).

Соціальна вразливість цієї категорії громадян і призводить до того, що вони часто звертаються за правовою допомогою до юридичних клінік.

Постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Станом на 1 квітня 2013 р. в Україні кількість громадян, які мали статус постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, та громадян, що

мали право на пільги, передбачені законодавством, складала 2 млн. 132 тис. 257 осіб, з яких понад 462 тисячі – діти [142].

Чорнобильська аварія поставила перед державою величезну кількість проблем, пов'язаних з ліквідацією її наслідків. Найболючішими залишаються питання, пов'язані з соціальним захистом громадян, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Масштаб Чорнобильської катастрофи, одного з найскладніших за історію людства техногенного лиха, добре відомий як вченим, так і політикам всього світу. У навколишнє середовище надійшло близько 3 % радіонуклідів, які на момент катастрофи були накопичені в четвертому енергоблоці ЧАЕС, постраждало біля 5 млн. людей, забруднено радіоактивними нуклідами близько 5 тис. населених пунктів, з них в Україні – 2218 селищ та міст. Чорнобильська аварія призвела до безпрецедентного опромінення населення. Крім України, вплив Чорнобильської катастрофи відчули на собі Республіка Білорусь, Російська Федерація, Швеція, Норвегія, Польща, Великобританія та інші країни.

Згідно з інформацією з проекту Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2012–2016 рр. на радіоактивно забрудненій території продовжує мешкати 2 151 811 постраждалих, з них 373 846 дітей [143], які потребують допомоги і підтримки.

Відповідно до ст.9 Закону України від 28 лютого 1991 р. № 796-ХІІ „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” *особами, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*, визнаються:

- 1) учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС – громадяни, які брали безпосередню участь у ліквідації аварії та її наслідків;

2) потерпілі від Чорнобильської катастрофи – громадяни, включаючи дітей, які зазнали впливу радіоактивного опромінення внаслідок Чорнобильської катастрофи [44].

За останні кілька років почастишали мітинги та страйки, які пройшли в столиці та регіонах на захист прав осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Крім того, донедавна спостерігалася тенденція до збільшення кількості звернень осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, до судів, через порушення їхніх прав на отримання пенсій відповідного розміру, допомог, доплат тощо. Сприяння у правовому супроводі таких справ нерідко надають саме консультанти юридичних клінік.

Переселенці з Автономної Республіки Крим, Луганської та Донецької областей. Події весни-літа 2014 року відкрили нову епоху в новітній історії України. Неоголошена війна Росії проти України призвела не тільки до значних людських жертв та інфраструктурних проблем, але й до внутрішньої міграції населення. В рамках держави відбувається масове переселення жителів Автономної Республіки Крим, Луганської та Донецької областей, в інші регіони країни. Так переселенці, поміж іншим, часто потребують і правової допомоги. За оцінками Агентства ООН у справах біженців, станом на червень 2014 року більше 50 тисяч осіб є внутрішньо переміщеними в межах України через події на сході України [144]. Якщо війна буде тривати, ця цифра може зрости в кілька разів найближчим часом. Відтак юридичні клініки отримають новий потенційний контингент клієнтів.

Підтверджує висловлене нами припущення і нещодавня інформація від голови Харківської обласної міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення, який звернув особливу увагу на необхідність використання можливості юридичних клінік для надання правової допомоги соціально незахищеним верствам населення, а також особам, які виїхали з території Автономної Республіки Крим, Луганської

та Донецької областей, учасникам антитерористичної операції. Підтримали таку ініціативу юридичні клініки при вищих навчальних закладах м.Харкова: Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, Харківського національного університету внутрішніх справ [145].

Отже, ми проаналізували основні категорії громадян, які найчастіше звертаються до юридичних клінік за правовою допомогою. В цьому контексті важливо буде проаналізувати положення Закону України „Про безоплатну правову допомогу”, який визначив, що право на безоплатну первинну правову допомогу мають усі особи, які перебувають під юрисдикцією України (ст. 8), а право на безоплатну вторинну правову допомогу згідно з цим Законом та відповідно до інших законів України мають такі категорії осіб:

1) особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо середньомісячний сукупний дохід їхньої сім'ї нижчий суми прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до Закону України „Про прожитковий мінімум” для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, інваліди, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі менше двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб;

2) діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безпритульні діти, діти, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;

3) особи, до яких застосовано адміністративне затримання (лише на здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, а також на складення документів процесуального характеру);

4) особи, до яких застосовано адміністративний арешт (лише на здійснення представництва інтересів в судах, інших державних органах,

органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, а також на складення документів процесуального характеру);

5) особи, які затримані за підозрою у вчиненні злочину, – на захист від обвинувачення;

6) особи, до яких як запобіжний захід обрано тримання під вартою, – на захист від обвинувачення. Така допомога надається протягом 72 годин з моменту затримання;

7) особи, у кримінальних провадженнях стосовно яких відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України захисник залучається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом для здійснення захисту за призначенням або проведення окремої процесуальної дії, – на захист від обвинувачення та складення документів процесуального характеру;

8) особи, на яких поширюється дія Закону України „Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту”, – на захист від обвинувачення, здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру, до моменту прийняття рішення про надання статусу біженця та у разі, якщо особа оскаржує рішення щодо статусу біженця;

9) ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”, особи, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань, стосовно питань, пов’язаних з їх соціальним захистом;

10) особи, щодо яких суд розглядає справу про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, протягом розгляду справи в суді (лише на здійснення представництва інтересів осіб, що

мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, а також на складення документів процесуального характеру);

11) особи, щодо яких суд розглядає справу про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, протягом розгляду справи в суді (лише на здійснення представництва інтересів в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, а також на складення документів процесуального характеру);

12) особи, реабілітовані відповідно до законодавства України, стосовно питань, пов'язаних з реабілітацією (лише на здійснення представництва інтересів в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, а також на складення документів процесуального характеру) [49].

Таким чином, з аналізу ст. 14 Закону „Про безоплатну правову допомогу” можемо дійти висновку, що визначені законодавцем суб'єкти права на безоплатну вторинну правову допомогу по суті у переважній більшості співпадають з основними категоріями громадян, які звертаються за правовою допомогою до юридичних клінік України.

Якщо ж аналізувати основні категорії осіб, що звертаються за правовою допомогою до юридичних клінік країн Європи та США, значне місце серед них посідають біженці. Як відзначено на сайті „Права біженців та мігрантів в Україні”, Україна не припиняє порушувати право на притулок: у країні відсутні належна, справедлива процедура надання статусу біженця; шукачів притулку та біженців примусово висилають у країни, де їх права можуть бути грубо порушені [146].

Люди шукають притулку в інших країнах, оскільки не мають іншого виходу, – їх переслідують в країні походження лише через те, ким вони є, чи через їх переконання. Сумно, але дуже часто, замість безпечного притулку в інших країнах, велика кількість таких людей стикається із закритими кордонами, ксенофобією, затриманням чи жахливими умовами. Декому з них

відмовляють у справедливому розгляді клопотання про надання притулку та можуть примусово повернути додому, де їх життю буде загрозувати небезпека.

Україна як держава, яка приєдналася до Конвенції про статус біженців 1951 р. та Протоколу до неї 1967 р. [147], зобов'язана забезпечити, щоб всі політики та процедури не перешкоджали особам, які втікають від переслідувань та порушень прав людини, шукати притулку.

Одним з найважливіших принципів Конвенції 1951 р. є принцип невислання, – за яким біженці не можуть бути повернуті до країни, де їм буде загрозувати переслідування. Не зважаючи на це, „Україна неодноразово примусово повертала шукачів притулку та навіть визнаних біженців до країн, де такі особи опинялися під ризиком або зазнавали серйозних порушень прав людини. Лише протягом 2009 р. Amnesty International зверталася до української влади у зв'язку з чотирма випадками таких повернень” – заявляє дослідниця Amnesty International Хеза Макгіл [146]. Тому припускаємо, зважаючи на не дуже втішну статистику та певні тенденції, що вже склалися у світі щодо основних категорій „клієнтів” юридичних клінік, а також політичні реалії сьогодення України, біженці стануть в найближчі роки постійними клієнтами юридичних клінік України.

2.3. Інституційний аналіз мережі юридичних клінік та їх діяльності в Україні

В аналітичній доповіді про стан організації роботи зі зверненнями громадян у Міністерстві освіти і науки України за 2013 р. зазначено, що з ініціативи вищих навчальних закладів в Україні діє мережа юридичних клінік, де студенти надають безкоштовні консультації населенню з питань правових відносин у суспільстві. Основою функціонування юридичних клінік є поєднання інтересів громадян, що потребують правової допомоги і які неспроможні оплатити послуги юриста, та студентів, зацікавлених в

отриманні практичних знань, що сприяють у майбутньому їх працевлаштуванню і кар'єрі [148].

Міністерство освіти і науки України прозвітувало, що станом на 1 листопада 2013 р. створено понад 300 правничих організацій. Найбільш розгалужена мережа створена у Донецькій області – це центри при Донецькому національному університеті, при Донецькому юридичному інституті МВС Луганського державного університету внутрішніх справ імені Є. О. Дідоренка, при Маріупольському державному гуманітарному університеті, при Маріупольському коледжі Приазовського державного технічного університету та ін.

Також в доповіді зазначено, що на базі Одеської національної юридичної академії двічі на рік проводяться регіональні семінари керівників юридичних клінік з обговоренням актуальності для суспільства змісту наданих консультацій; юридичною клінікою Ужгородського національного університету спільно з „Комітетом народного самоуправління” відкрито Інтернет-проект, що передбачає надання безкоштовних юридичних інтернет-консультацій; за ініціативи студентського юридично-консультаційного центру „Центральна юридична клініка” МАУП створені „Юридичні клініки” при Дарницькому, Святошинському та Солом'янському районних управліннях юстиції у м. Києві.

За попередніми вибірковими відомостями студентами юридичних клінік вищих навчальних закладів надано по Україні понад 10000 безкоштовних консультацій найбільш вразливим та незахищеним верствам населення [148].

У порівнянні з 2010 роком, з аналогічної аналітичної доповіді про стан організації роботи зі зверненнями громадян у 2010 році, в Україні, за даними Міністерства освіти і науки України, стаціонарно працювало та активно реалізовували свої функції і завдання 110 юридичних клінік у 27 регіонах України. За вказаний звітний період юридичні клініки надали

безкоштовну правову допомогу більше 50 тис. громадян, значна частина з яких відноситься до найбільш незахищених верств населення [149].

Пропускаємо, що подібні цифри взяті Міністерством, виходячи з кількості ВНЗ всіх рівнів акредитації, які готують юристів у всіх регіонах України.

Насправді реально діючих юридичних клінік в Україні близько 50, що підтвердив останній з'їзд представників юридичних клінік, який відбувся 19 червня 2014 року в м.Києві.

Спектр пропонованих юридичними клініками правових послуг вельми широкий – від надання усних та письмових консультацій з будь-яких галузей права (за винятком складних кримінальних справ та податкового консультування підприємців – це царина досвідчених адвокатів), до упорядкування заяв до суду, інших процесуальних документів, а за необхідністю – представництво клієнтів у судах при розгляді певних категорій нескладних справ.

Будь-яка правова допомога в клініках надається безоплатно. Однак принцип побудови клінік (контроль за студентами, які надають послуги, з боку викладачів, фахівців з права тощо) дає достатньо серйозний рівень надання таких послуг, незважаючи на їх безкоштовність. Крім того, щоденно надаючи правову допомогу, студенти відчувають відповідальність за її якість.

Зараз вже можна стверджувати, що мережа юридичних клінік України пройшла період ідейного та інституційного утвердження та самоорганізації, окресливши на своєму подальшому шляху розвиток навчально-методичної бази та розширення форм діяльності.

За нашими спостереженнями, які ґрунтуються на заповнених учасниками Всеукраїнського з'їзду юридичних клінік України анкетах, за один місяць клініка приймає у середньому 30-50 клієнтів, що по країні в цілому становить понад 1500 чоловік на місяць і понад 20 тис. у рік.

Є клініки, які показують ще більш разючі, вагомі результати: так за I півріччя 2011 р. в юридичній клініці Національного університету „Одеська юридична академія” мали змогу отримати безоплатну правову допомогу 1 254 особи, правові запитання та проблеми яких стосувалися різноманітних галузей національного права та законодавства України. За цей період часу студентами-клініцистами було складено відвідувачам юридичної клініки 793 письмових документи, перевірені та відредаговані викладачами-кураторами юридичної клініки, з яких: 114 позовних заяв та 297 адміністративних позовів, 64 апеляційні скарги та 30 касаційних скарг, 288 інших звернень громадян (заяв, скарг, клопотань тощо) [150].

З одного боку – всім людям, які звернулися до юридичної клініки, надана безкоштовна допомога, а з іншого – за весь час діяльності юридичних клінік їх фінансування на 90 % здійснювалося з донорських структур. І це змушує замислитись, адже сприяння у реалізації громадянами права на якісну безоплатну правову допомогу – справа загальнодержавної ваги.

За час роботи, який пройшов з моменту заснування першої юридичної клініки у нашій державі, Асоціацією юридичних клінік України була сформована документарна база, спрямована на забезпечення та уніфікацію функціонування юридичних клінік. Такими документами стали Стандарти юридичних клінік України [151], Типові положення про юридичну клініку [152], Етичний кодекс діяльності юридичних клінік [82].

Проаналізуємо структуру, організацію діяльності та основні види послуг, які надаються провідними юридичними клініками країни.

Юридична клініка „Ad Astra” Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки створена в лютому 1999 р. Волинською обласною організацією Співки юристів України та юридичним факультетом Волинського держуніверситету ім. Лесі Українки за сприяння

Американської асоціації юристів та Міжнародного фонду „Відродження”. У 2009 р. юридичну клініку перетворено у структурний підрозділ університету.

Юридична клініка знаходиться за місцем розташування юридичного факультету. Для її потреб виділено спеціально облаштоване приміщення площею 137 кв. м., яке складається із приймальної, де забезпечується прийом клієнтів, кабінету для роботи студентів та тренінгового класу (судової зали), де забезпечується навчально-тренінгова підготовка студентів для практичної роботи.

Крім цього, безоплатна правова допомога студентами-консультантами надається у виїзній громадській приймальні Головного управління юстиції, яка працює на базі Волинської обласної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки [153].

Роботу юридичної клініки у даний час забезпечують керівник юридичної клініки Єлов Віталій Андрійович, який з березня 2013 р. очолює Асоціацію юридичних клінік України, два лаборанти юридичної клініки, сім викладачів-кураторів, три практикуючі адвокати, стажисти та близько 40 студентів-консультантів.

Спочатку первинний прийом клієнтів в юридичній клініці здійснювався тричі на тиждень, в інші два дні – проводились повторні зустрічі з клієнтами. Зараз первинний прийом здійснюється чотири рази в тиждень (понеділок, вівторок, четвер, п’ятниця) з 15 до 18 години.

У листопаді 2000 р. юридичною клінікою „Ad Astra” спільно із юридичними клініками Донецького, Варшавського, Ягелонського університетів за підтримки Інституту Конституційної і Правової Політики (Будапешт), Міжнародного фонду „Відродження” в м.Луцьку проведено триденний регіональний семінар з питань юридичної клінічної освіти.

Робота юридичної клініки стала предметом розгляду виїзного засідання Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення, яка відбулася 4 червня 2004 р. у м. Луцьку, за

результатами якого було створено робочу групу для підготовки нормативно-правових актів, які б регулювали питання інтегрування юридичних клінік в навчальний процес вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, що здійснюють підготовку юристів.

На базі юридичної клініки „Ad Astra” у 2004-2009 рр. було проведено 8 шкіл юридичної клінічної освіти, в яких підвищило свою кваліфікацію 130 учасників із різних юридичних клінік (6 шкіл юридичної клінічної освіти проведено за фінансової підтримки Американської асоціації юристів та 2 школи за підтримки Міжнародного фонду „Відродження”).

Юридична клініка тісно співпрацює з університетом, Обласною організацією Спілки юристів України, Міжнародним фондом „Відродження, Американською асоціацією юристів, Посольством Сполучених Штатів Америки в Україні, Організацією з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), з юридичними клініками України, Польщі, Білорусії, Росії, з Громадською приймальною Президента у Волинській області, Обласним управлінням юстиції Волинської області, управліннями юстиції районів та міст області, райдержадміністраціями, громадськими організаціями, засобами масової інформації, іншими структурами.

В юридичній клініці „Ad Astra” за час її 13-річної діяльності набули практичні навички роботи за фахом більше 400 студентів-правників, які зараз працюють в судах, правоохоронних органах, займаються адвокатською діяльністю тощо.

Згідно інформації, отриманої з офіційного сайту юридичного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки юридичною клінікою „Ad Astra” за період її функціонування надано правову допомогу понад 3000 фізичних та юридичних осіб у вигляді консультацій з правових питань, підготовки правових документів, представництва інтересів в судах по цивільних, господарських, адміністративних та кримінальних справах.

Основними видами юридичної допомоги, яка надається юридичною клінікою „Ad Astra” є: консультації з правових питань; складання юридичних документів; ведення переговорів; представництво інтересів громадян в судах та інших органах, правопросвітницька діяльність.

На безкоштовну юридичну допомогу в юридичній клініці мають право: малозабезпечені; члени багатодітних сімей; учасники та інваліди війни та національно-визвольних рухів; громадяни, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, віднесені до 1 та 2 категорій; пенсіонери; молодь до 20 років; біженці; підприємці, які розпочинають власну справу.

Правнича клініка Національного університету „Києво-Могилянська академія” (далі – НаУКМА) є структурним підрозділом факультету правничих наук НаУКМА, створена у вигляді навчальної лабораторії, інтегрована в навчальний процес, оскільки робота студентів у клініці зараховується їм як навчальна дисципліна.

Правнича клініка працює щоденно, крім вихідних (субота, неділя), святкових та неробочих днів і періоду канікул (режим роботи: 10:00 – 18:00) та облаштована в 4 кімнатах: викладацької кімнати, кімнати для роботи студентів та кабінки для проведення інтерв’ювання клієнтів, приймальної кімнати та судової зали [154].

Правнича клініка Правнича НаУКМА, має різновекторну діяльність, у зв’язку з чим основними напрямками роботи є:

- 1) надання правової допомоги малозабезпеченим особам, які не мають можливості отримати платні юридичні послуги, з питань захисту конституційних прав та свобод; цивільного, житлового, сімейного, трудового права та права соціального забезпечення; правового регулювання підприємницької та інвестиційної діяльності; захисту прав молоді та неповнолітніх та інших правових питань. Як правило, не надається допомога з питань кримінального права та процесу та не

здійснюється представництво інтересів особи в суді та інших органах державної влади;

2) проведення конференцій, семінарів, тренінгів з питань юридичної клінічної освіти;

3) розробка програми Street Law, надання правової допомоги поза межами клініки, проведення лекцій з правових питань в школах та інших навчальних закладах і установах.

Робота в клініці організована таким чином, що клієнт телефонує або приходить до клініки, де адміністратор вислуховує його та коротко записує основні обставини звернення. Клініка, відповідно до своїх внутрішніх документів, має право вмотивовано відмовити клієнту у прийнятті справи до розгляду у випадку складності питань, поставлених клієнтом. За можливості в такому випадку надаються рекомендації щодо альтернативного вирішення проблеми. Клієнту також повідомляються правила розгляду справи (справа розглядається студентом протягом 2–3 тижнів з обов'язковим узгодженням висновку по справі з викладачем-куратором).

Після прийняття справи до розгляду вона передається студенту-консультанту, який, за необхідності, проводить співбесіду з клієнтом для з'ясування додаткових обставин. Розгляд справи передбачає аналіз законодавчої бази, обговорення матеріалів з куратором та зі студентами. Студент-консультант повинен чітко записувати обставини справи та хід її розгляду, фіксуючи все це у відповідних типових документах клініки. Відповідь клієнту надається у вигляді консультативного висновку, який складається у письмовій формі та підписується студентом-консультантом та викладачем-куратором. Одночасно з відповіддю клієнту пропонується заповнити анкету-відгук про роботу клініки. Після завершення консультації справа направляється до архіву клініки.

До роботи в клініці НаУКМА на умовах конкурсу залучаються студенти 3-го року навчання, які записалися на вибіркову дисципліну

„Юридичний практикум”. За результатами розглянутих резюме та співбесіди до клініки обираються 20 студентів, інші студенти залучаються до роботи як волонтери.

Протягом року навчання студенти надають у правничій клініці безоплатну кваліфіковану юридичну допомогу малозабезпеченим верствам населення. Консультування клієнтів клініки студентом-консультантом складається з декількох важливих етапів: знайомство зі справою; проведення першої зустрічі-інтерв'ю з клієнтом та наступних у разі необхідності; збір документації та пошук нормативно-правової бази для підготовки справи; складання проекту відповіді викладачеві для ознайомлення; підготовка остаточного варіанту правового експертного висновку з урахуванням зауважень викладача.

Оцінювання проведеної роботи студента з підготовки кожної справи включає строки роботи над нею. Підготовка письмової відповіді клієнтові не повинна перевищувати розумний строк: попередня схема-відповідь викладачеві повинна бути надана протягом 14 календарних днів після отримання від клієнта необхідних документів по справі, остаточний варіант відповіді викладачеві готується протягом наступних 7 календарних днів, а клієнтові – наступного дня після перевірки відповіді викладачем та реєстрації підготовленого висновку-відповіді в книзі руху справ.

При оцінюванні кожної конкретної справи викладачами враховується правильність використання необхідної нормативно-правової бази для вирішення справи; форма правового експертного висновку; відгук клієнта після надання остаточної письмової відповіді.

Правнича клініка співпрацює з Подільською районною державною адміністрацією у м. Києві, Подільською районною радою, Подільським районним управлінням юстиції у м. Києві, Міністерством юстиції України, Вищою радою юстиції України, з понад 20 вищими навчальними

зкладами України та юридичними клініками, Асоціацією юридичних клінік України, Всеукраїнською радою захисту прав та безпеки пацієнтів.

Юридична клініка Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана „Соціальна справедливість” створена для надання правової допомоги всім малозабезпеченим верствам населення України, а також студентам і співробітникам університету; є структурним підрозділом юридичного факультету Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана і є базою для практичного навчання та проведення навчальної практики студентів старших курсів. Очолює клініку сам декан юридичного факультету, але крім голови клініки є ще куратор, керівник та заступник керівника юридичної клініки.

У 2014 році режим роботи клініки наступний: з понеділка по четвер з 10 до 17 години.

Юридична клініка „Соціальна справедливість” зосереджує власну роботу на:

а) наданні консультаційних послуг (тобто отримання клієнтом відповіді на конкретне запитання, що стосується захисту його прав та охоронюваних законом інтересів або пояснення певних положень чинного законодавства України та їх практичного застосування);

б) наданні інформаційних послуг (тобто надання клієнту інформації щодо місцезнаходження органів влади, судів, органів прокуратури, нотаріату та інших органів, діяльність яких пов'язана із захистом прав та охоронюваних законом інтересів громадян, лише за наявності інформаційних ресурсів у консультантів клініки);

в) розробці проектів документів, що встановлюють, змінюють або припиняють права клієнтів, захищають їх законні інтереси;

г) складанні позовних заяв, апеляційних і касаційних скарг до суду та інших процесуальних документів, пов'язаних з розглядом справ клієнтів у судах України;

д) складанні заяв, клопотань до органів державної влади і місцевого самоврядування; підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності та підпорядкування.

Юридична клініка „Соціальна справедливість” активно співпрацює з Міжнародним фондом „Відродження”; редакцією газети Верховної Ради України „Голос України” (при редакції газети діє підрозділ юридичної клініки, де студенти проходять переддипломну практику), Клубом майбутніх адвокатів Асоціації адвокатів України [155].

Юридична клініка Харківського національного університету внутрішніх справ здійснює прийом громадян два рази на тиждень за обов’язковим попереднім записом. Запис на консультацію проводиться у другій половині дня щодня, крім середи [156].

Головною метою діяльності юридичної клініки є навчання курсантів та студентів навичкам практичної роботи юриста через надання безкоштовної правової допомоги населенню, а також проведення правороз’яснювальної роботи у суспільстві.

Юридична клініка надає правову допомогу населенню виключно протягом навчального семестру, а на період сесій та канікул не функціонує.

Юридичною клінікою надаються такі основні види правових послуг: консультування населення з правових питань; пошук нормативних актів; складання процесуальних документів; ведення справ за дорученням громадян в органах державної влади та місцевого самоврядування; проведення правороз’яснювальної роботи на підприємствах, в установах та організаціях.

Очолює юридичну клініку начальник однієї з правових кафедр, крім того у клініці працює близько 10 викладачів та близько 30 студентів і курсантів, які залучаються до роботи на добровільних засадах. На момент вступу до юридичної клініки курсант або студент повинен навчатись в

університеті не менш ніж на 3-му курсі; мати добрі успіхи в навчанні; бути готовим до виконання завдань випробувального терміну.

Юридична клініка підтримує міцні творчі зв'язки з кафедрами університету, центром практичної психології університету, юридичною компанією „Омега-Консул”, громадськими організаціями „Товариство учасників руху” та „Молодь за демократію”.

Юридична клініка „Центр правової допомоги” Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова [157] створена у 2007 р. як структурний підрозділ університету, тісно співпрацює з юридичним відділом університету та Громадською правозахисною організацією „Феміда” і активно впроваджує у своїй діяльності всі форми діяльності юридичних клінік, хоча основна увага приділяється програмам Street Law. Такий пріоритет в діяльності обумовлений, передусім, профілем вищого навчального закладу, у якому створена ця юридична клініка.

Прийом громадян здійснюється два рази на тиждень за обов'язковим попереднім записом. У період канікул клініка не працює.

Роботу клініки забезпечує 5 викладачів, в тому числі 2 з них є адвокатами. За потреби, до роботи залучаються й інші викладачі всіх правових кафедр.

Разом з іншими організаторами клініка вже кілька років на базі Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова проводить Міжнародні наукові конференції „Юридичні читання”, у 2011 р. почала реалізовувати спільні круглі столи з Клубом майбутніх адвокатів Всеукраїнської громадської організації „Асоціація адвокатів України”, що сприяє правовому вихованню та правовій освіті населення.

Юридична клініка Хмельницького університету управління і права забезпечує можливість практичного застосування студентами своїх знань та сприяє вирішенню питання загальнодержавного значення – допомоги найбільш соціально незахищеним верствам населення.

Юридична клініка здійснює свою роботу в наступних організаційних формах:

- 1) проведення занять із студентами, які працюють в юридичній клініці;
- 2) консультування малозабезпечених верств населення;
- 3) складання процесуальних документів;
- 4) представництво інтересів громадян в судах, інших органах державної влади та місцевого самоврядування;
- 5) здійснення виїздів в населені пункти Хмельницької області для надання безкоштовної правової допомоги;
- 6) проведення правороз'яснювальної роботи на підприємствах, в установах та організаціях області: читання лекцій, виступи на правові теми, круглі столи;
- 7) розробка проектів нормативно-правових актів.

Прийом клієнтів здійснюється в першій половині дня у всі дні тижня, крім середи.

Велику роль в роботі клініки відіграють виїзди у сільську місцевість Хмельницької області для надання правової допомоги малозабезпеченим верствам населення.

За 2013 рік практичне навчання у юридичній клініці пройшло 63 студенти юридичного факультету (39 студентів 4-го курсу та 24 студенти 5-го курсу).

Протягом 2013 року студентами під керівництвом працівників юридичної клініки було надано правову допомогу 331 особі (консультування, підготовка позовних заяв, клопотань, скарг, звернень та інших процесуальних документів), здійснено представництво інтересів клієнтів у відділі державної реєстрації речових прав на нерухоме майно Реєстраційної служби Головного управління юстиції у Хмельницькій області, Хмельницькому міськрайонному суді Хмельницької області та органах нотаріату.

Юридична клініка започаткувала проведення щорічних круглих столів, першим з яких став круглий стіл на тему: „Актуальні питання вдосконалення співпраці інституцій, що надають безоплатну правову допомогу”, що відбувся 27 вересня 2013 р. за підтримки громадської ради при Хмельницькій обласній державній адміністрації та Євразійської асоціації правничих шкіл та правників, в ході якого обговорено напрямки поглиблення співпраці між урядовими та неурядовими організаціями, що надають безоплатну правову допомогу вразливим верствам населення.

Також своєю „візитівкою” юридичної клініки є законопроектна діяльність. Застосовуючи законодавство, студенти мають можливість виявити його недоліки і підготувати проект відповідного нормативно-правового акту для їх усунення. Напрацюваннями колективу юридичної клініки в даній сфері є розроблені та передані через народних депутатів України до парламенту України близько 50 проектів законів, навчальний посібник „Нормотворення в юридичних клініках”, всеукраїнський семінар-тренінг та низка інших заходів [158].

У своїй діяльності юридична клініка співпрацює з Верховною Радою України, Хмельницькою обласною радою та обласною державною адміністрацією, Головним управлінням юстиції у Хмельницькій області, Управлінням державного департаменту України з питань виконання покарань, госпіталем ветеранів Великої Вітчизняної війни, Хмельницьким обласним будинком для осіб похилого віку, Державним закладом „Хмельницький обласний центр соціально-психологічної допомоги”, Інформаційно-консультативним Центром при Хмельницькій міській раді.

Як бачимо, діяльність юридичної клініки Хмельницького університету управління і права характеризується багатоаспектністю та різноплановістю: це і активна співпраця з засобами масової інформації, результатом якої є численні публікації в пресі, участь у теле- та радіопередачах, що дають значний правопросвітницький ефект, і

нормотворча діяльність, хоча пріоритетом, поза сумнівом, є безпосереднє надання первинної правової допомоги вразливим категоріям населення.

Юридична клініка „PRO BONO” (від лат. – „заради добра”) – спільний проєкт Благодійного Фонду „Правничі ініціативи” і Національного університету „Острозька академія”. „PRO BONO” надає безкоштовні юридичні послуги населенню м. Острог та сіл Острозького району.

Майже від початку свого утворення і дотепер клініка займає одну з передових позицій в рейтингу юридичних клінік України.

Прийом ведеться щодня: з понеділка по четвер з 16 до 19 години, в п'ятницю з 16 до 17 години.

Сьогодні юридична клініка є одним із структурних підрозділів університету, що здійснює підготовку фахівців за напрямом „Право”, та діє як база для практичного навчання і здобуття навчальної практики студентами старших курсів.

Мета діяльності є диференційованою, адже охоплює не лише суто навчальний аспект, але і правопросвітницькі проєкти, заходи; власне – надання якісної безкоштовної юридичної допомоги малозабезпеченим верствам населення.

У клініці працюють над підвищенням рівня правової свідомості населення, реалізуючи програму практичного „живого” права „Street Law”. Програма полягає у розробці та проведенні уроків для школярів Рівненської, Волинської та Хмельницької областей із актуальних юридичних питань.

Безпосереднє консультування клієнтів клініки відбувається на високому рівні, про що, зокрема, свідчить статистика опрацьованих справ та неодноразові перемоги консультантів клініки у Всеукраїнських змаганнях з інтерв'ювання та консультування клієнтів ім. Л. Брауна, та участь переможців в аналогічних змаганнях міжнародного рівня (Кардіф, Уельс, 2006 р.; Бангалор, Індія, 2008 р.; Лас Вегас, Невада, США, 2009 р.).

Консультанти клініки у квітні 2011 р. відвідали Маастріхт (Нідерланди), для того, аби представити Україну на міжнародній арені і позмагатися за титул переможця – найкращої світової команди з інтерв'ювання та консультування клієнтів [159].

Як зазначає І.Сенчак, щороку у провадженні клініки знаходиться понад 100 справ. Розподіл справ відповідно до галузей права має такий вигляд (в порядку зменшення поширеності): цивільне право, право соціального забезпечення, сімейне право, трудове право, житлове право, земельне право, цивільне процесуальне право, господарське право, адміністративне право, кримінальний процес, конституційне право, міжнародне приватне право, фінансове право. Клієнтами юридичної клініки були пенсіонери (22%), робітники (16%), службовці (26%), приватні підприємці (4%), безробітні (19%), студенти (13%) [95, с.4-5].

Студенти-консультанти клініки є активними учасниками різноманітних науково-практичних заходів, семінарів, круглих столів, з'їздів тощо.

Юридична клініка „Pro Vono” налагоджує співпрацю з органами місцевого самоврядування м. Острога та м. Рівного, зокрема, з місцевими органами соціального захисту населення, а також з органами Управління юстиції України. На майбутнє заплановані також спільні проекти із громадськими організаціями правового та соціального спрямування (Лігою студентів Асоціації правників України, Харківською правозахисною групою тощо).

Однією з наймолодших юридичних клінік є **юридична клініка „Довіра”** Лабораторії практичного права юридичного факультету **Сумського національного аграрного університету**, метою якої є забезпечення практичної підготовки студентів юридичного факультету до професійної діяльності, сприяння розумінню ними соціальної ваги юридичної професії та залучення молодих правників до вирішення

соціальних проблем. Життєве кредо студентів-консультантів юридичної клініки „Довіра” – „Допомагати і вчитися”.

Як навчально-практичний центр для студентів юридичного факультету Сумського національного аграрного університету Лабораторія практичного права розпочала свою роботу у 2008 р. Цей структурний підрозділ виконував функцію юридичної клініки до вересня 2009 р. Своєю діяльністю лабораторія привернула увагу Американської асоціації юристів, яка пізніше надала грант для створення структурного відділення Лабораторії – Юридичної клініки „Довіра” [160].

Перед юридичною клінікою поставлені наступні завдання: забезпечення навчального процесу, спрямованого на оволодіння студентами практичними аспектами юридичної професії; надання безоплатної юридичної допомоги соціально вразливим групам населення; проведення правопросвітницької роботи.

Загальне керівництво юридичною клінікою здійснює завідувач Лабораторією практичного права. Правову допомогу надають 17 студентів-консультантів, які навчаються на 3–5 курсах юридичного факультету.

Незважаючи на те, що студенти-консультанти працюють на безоплатній основі, за ними зберігається право відмови клієнту в наданні юридичних консультацій або за власною ініціативою закрити справу у таких випадках: незгода клієнта з умовами надання консультацій чи відмовою підписати угоду про надання юридичних послуг між клінікою і клієнтом; подання завідомо неправдивих даних у справі; непристойна, нахабна чи образлива поведінка клієнта у приміщенні клініки чи за її межами під час виконання студентом своїх обов’язків як консультанта клініки; якщо немає зв’язку з клієнтом більше як 2 місяці.

За період свого недовгого існування на виконання проекту „Допомагати людям і одночасно вчитися самим”, крім безпосередніх консультацій з правових питань, юридична клініка „Довіра” провела

багато цікавих і корисних заходів, зокрема: практичний тренінг на тему „Розумний споживач”, навчально-практичний семінар „Техніка складання процесуальних документів. Представлення інтересів громадян у суді”, тренінг „Психологічні особливості в роботі з клієнтом”, місячник з агроконсультування, проведення внутрішньої олімпіади юридичної клініки „Довіра” із консультування клієнтів, семінар „Працевлаштування від А до Я”, семінар „Організація власної юридичної справи” тощо.

На основі отриманого практичного досвіду від консультування клієнтів щодо проблем працевлаштування, було побудовано тісну співпрацю між юридичною клінікою і Сумським міським центром зайнятості у формі проведення студентами-консультантами семінарів для безробітних на зазначену тематику. На семінарах висвітлюються актуальні правові аспекти пошуку роботи, прийому на роботу, оплати праці, соціальних гарантій для працівників, заохочення, умови і підстави звільнення працівників, питання обрахування трудового і страхового стажу тощо.

Як слушно підкреслено на сайті ВНЗ, за отриманими результатами можна зробити висновок, що така форма роботи юридичної клініки як проведення семінарів є соціально корисною, оскільки правова інформація доводиться до уваги широкої аудиторії, а не лише конкретного клієнта. Це дозволяє поінформованій людині уникнути помилок у майбутньому і вчасно зуміти захистити свої права. З іншого боку, в такій роботі вбачається неабияка користь для студентів-консультантів клініки, адже вони мають можливість попрацювати з аудиторією, повчитися виступати публічно, напрацьовувати навички консультування, що безперечно підвищує їх професійний рівень і додає їм досвіду [160].

Юридична клініка „Довіра” співпрацює також з Сумською обласною телерадіокомпанією шляхом надання в телеефірах роз’яснень з актуальних для мешканців міста правових питань, зокрема працевлаштування, захисту

прав споживачів, організації робочого часу, патронату над дітьми, спадкування землі тощо.

Досягненнями клініки за останні роки, які представлені як результатами реалізації проекту „Допомагати людям і одночасно вчитися самим”, є:

- розробка навчально-методичного комплексу з дисципліни „Основи юридичної клінічної практики” на 2009/2010 навчальний рік та методичні рекомендації з дисципліни „Основи юридичної клінічної практики”. Це, у свою чергу, сприяє розвитку юридичної клінічної освіти;

- демонстрація представникам соціально вразливих верств населення можливості отримання ними безкоштовної правової допомоги в умовах сьогодення, поширення інформації серед громадськості про діяльність юридичної клініки „Довіра”;

- забезпечення можливості спілкування студентів під час навчального процесу з фахівцями-практиками судових і правоохоронних органів, органів державної влади та успішними юристами-практиками;

- залучення активної творчої молоді до надання безкоштовної правової допомоги, що є сприятливим фактором формування професійної правосвідомості майбутніх правників та вдалою можливістю набуття навичок практичної діяльності у сфері юриспруденції.

У той же час, як відзначають консультанти клініки „Довіра”, нерідко через правову необізнаність та зневіру у справедливості, клієнти на перших етапах спілкування з ними, виявляють закритість і недовіру (особливо жителі села), яку згодом загалом успішно долають через доброзичливе та професійне ставлення до клієнтів.

Юридичні клініки створюються і в приватних вищих навчальних закладах. Так, **Студентський юридично-консультаційний центр „Центральна юридична клініка”** є навчально-практичним підрозділом Інституту права ім. князя Володимира Великого Міжрегіональної академії

управління персоналом. Діяльність юридичної клініки є частиною навчального процесу.

Основним напрямком роботи Студентського юридично-консультаційного центру „Центральна юридична клініка” є організація та забезпечення участі юристів-адвокатів у наданні консультацій населенню з правових питань. Така взаємодія здійснюється за рахунок закріплення кваліфікованих практикуючих правників для безпосереднього керівництва студентами-консультантами, створення необхідних умов для роботи студентів.

При студентському юридично-консультаційному центрі „Центральна юридична клініка” створені юридичні клініки на базі Дарницького районного управління юстиції у м. Києві, Святошинського районного управління юстиції, Солом’янського районного управління юстиції. В середньому за навчальний семестр надається близько 200 консультацій. Найчастіше це консультації з питань трудових відносин, розлучення, поділу майна, відшкодування шкоди, визнання недійсними правочинів тощо. Таким чином, у тісній співпраці з районними управліннями юстиції м. Києва проявляється специфіка діяльності юридичної клініки Міжрегіональної академії управління персоналом [161].

Не надто чисельними є юридичні клініки, створені при правозахисних організаціях чи як окремі громадські організації. Серед них, наприклад, **Львівська обласна громадська організація „Юридична клініка адвоката С. Куспись”**(далі – ЛОГО), створена 16 квітня 2010 р.

Основною метою діяльності ЛОГО є забезпечення доступу представників соціально-вразливих груп суспільства до правової допомоги та формування правової культури громадян і об’єднання зусиль громадських організацій Львівщини, сприяння взаємодії між ними для виконання статутних завдань цих організацій у сфері надання допомоги соціально-вразливим групам населення.

ЛОГО діє за принципами поваги до права, справедливості, людської гідності; спрямованості на захист прав і свобод людини; гуманізму; законності та верховенства права; об'єктивності; безоплатності надання правової допомоги; конфіденційності; компетентності та добросовісності; взаємоповаги та підтримки.

В якості основних завдань власної діяльності ЛОГО декларує надання громадянам соціально-вразливих верств населення суспільства безоплатних юридичних консультацій; проведення заходів з правової освіти населення; активізація співпраці громадських і благодійних організацій, сприяння обміну досвідом між ними; забезпечення підтримки (правової, інформаційної тощо) громадських і благодійних організацій у реалізації їхніх проектів; сприяння встановленню партнерських відносин між громадськими та благодійними організаціями, з одного боку, й органами державної влади та місцевого самоврядування, з іншого, і забезпечення взаємодії між ними; залучення громадських і благодійних організацій до активної роботи з пошуку ефективних рішень економічних, політичних й інших суспільних проблем; проведення громадських експертиз проектів рішень, програм, концепцій тощо органів державної влади та місцевого самоврядування; сприяння громадським і благодійним організаціям в оприлюдненні результатів їхньої діяльності, а також видання таких результатів; створення інтернет-порталу з виставкою послуг громадських і благодійних організацій регіону; створення ефективного механізму обміну інформацією між населенням, засобами масової інформації та ЛОГО, що дозволить оперативно реагувати на практичні потреби громадян; допомога у створенні громадських і благодійних організацій; підготовка кадрів для громадських і благодійних організацій через проведення тренінгів, семінарів та інших заходів відповідного спрямування; сприяння підвищенню рівня правової обізнаності членів ЛОГО „Юридична клініка адвоката С. Куспись” та громадськості; співробітництво з вищими навчальними закладами, що здійснюють

підготовку фахівців-юристів для практичної підготовки студентів-правників у сфері юридичних послуг; підготовка та навчання волонтерів у дусі поваги до принципів верховенства права, людської гідності та їх дотримання; координація діяльності членів для досягнення мети та завдань ЛОГО „Юридична клініка адвоката С. Куспись”.

Наприкінці 2013 р. ЛОГО ініціювала новий проект „Знай свої права”, що орієнтований на проведення лекторіїв по правам людини в школах м.Львова [162].

Таким чином, проведене нами вибіркоче дослідження діяльності юридичних клінік на території України дає нам можливість зробити такі висновки:

1) юридичні клініки в Україні створюються як при державних, так і при приватних вищих навчальних закладах, а також при правозахисних організаціях та як самостійні громадські організації;

2) однією зі складових мети їхньої діяльності є надання правової допомоги визначеним соціально незахищеним, малозабезпеченим категоріям громадян;

3) юридичними клініками-„піонерами” стали ті, які отримали підтримку, в тому числі матеріальну, з боку міжнародних фондів, міжнародних організацій;

4) юридичні клініки, створені як структурні підрозділи вищих навчальних закладів, показують хороші результати діяльності у разі підтримки їх діяльності керівництвом ВНЗ, сприяння у наданні належного приміщення та матеріально-технічного забезпечення;

5) більшість юридичних клінік є клініками загальної практики, неспеціалізованими; не надають правову допомогу у кримінальному процесі, переважно надають правову допомогу з цивільного, трудового, сімейного, земельного права та права соціального забезпечення;

6) юридичні клініки тісно співпрацюють між собою, а також з державними органами та органами місцевого самоврядування, що

проявляється, передусім, у проведенні спільних конференцій, круглих столів, лекторіїв, заходів;

7) окремі юридичні клініки спеціалізуються на нетрадиційних для юридичних клінік видах робіт, зокрема на нормопроекуванні.

Вважаємо такі висновки достатньо репрезентативними, оскільки нами проаналізовано основні питання організації та діяльності близько 15 % юридичних клінік України, в різних регіонах, в різних навчальних закладах, з різними підходами до організації надання правової допомоги тощо.

Висновки до розділу 2

1. При здійсненні захисту прав та інтересів фізичних осіб юридичними клініками надаються такі основні правові послуги: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, складання документів непроцесуального характеру, складання документів процесуального характеру, процесуальне та непроцесуальне представництво, правоосвітня робота. Всі ці види є, з одного боку, відносно самостійними, а з іншого, – можуть бути нерозривно пов'язані один з одним.

2. Основними „клієнтами” юридичних клінік є малозабезпечені громадяни, зокрема: пенсіонери; безробітні; люди, які працюють, але отримують мінімальну чи близьку до мінімальної заробітну плату; студенти; діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; інваліди; одинокі матері, батьки; особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; інші люди, в яких немає достатньо коштів на оплату гонорару адвоката тощо. У зв'язку з останніми подіями в державі передбачається, що контингент клієнтів юридичних клінік буде поповнений за рахунок внутрішніх мігрантів (з Автономної Республіки Крим та Донбасу).

Визначені законодавцем у ст. 14 Закону „Про безоплатну правову допомогу” суб’єкти права на безоплатну вторинну правову допомогу по суті у переважній більшості співпадають з основними категоріями громадян, які звертаються за правовою допомогою до юридичних клінік України. Юридичні клініки надають таким громадянам необхідну правову допомогу і допомагають у захисті їх порушених, невизнаних, оспорюваних прав, свобод та інтересів.

3. Інституційний аналіз діяльності юридичних клінік України різних видів дав змогу виокремити їх основні спільні та відмінні риси і визначити основні тенденції їх створення, функціонування в напрямку надання безоплатної правової допомоги населенню, а відтак дає можливість визначити основні шляхи підвищення ефективності їх правозахисної та правопросвітницької функцій, про що піде мова в наступному розділі роботи.

РОЗДІЛ 3

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК

3.1. Досвід діяльності юридичних клінік іноземних держав

Завжди корисно вивчати досвід інших країн для того, щоб по можливості рецензувати їх надбання та не припускати зроблених помилок. Вивчення досвіду організації та функціонування юридичних клінік інших держав, які мають значно чи суттєво більшу історію юридичного клініцизму, однозначно несе в собі великий позитив, адже в справі захисту прав і свобод у державах з розвинутою демократією є чому повчитися.

США. Розглянемо досвід організації та діяльності однієї з перших юридичних клінік Сполучених Штатів Америки – Чиказької юридичної клініки, девізом якої є „Зробити мрії справедливості реальністю”.

Чиказька юридична клініка створена як неурядова організація адвокатами та партнерами юридичних фірм м. Чикаго. За період свого існування ця клініка надала правову допомогу понад 250 тис. клієнтів (з 1981 р.) і понад 40 тис. за минулий рік [163]. Клініка працює за кількома різними програмами (варіантами) надання правових послуг, зокрема:

1) *Прямий сервіс.* Клініка надає дешеву правову допомогу в загальних галузях права (земельне право, питання опікунства тощо). У 2013 р. близько 4 тис. клієнтів скористалися цією послугою.

2) *Програми Pro Bono.* Клініка направляє клієнтів, які не мають змоги оплатити правові послуги, до адвокатів клініки, які надають правову допомогу безоплатно (це понад 225 адвокатів). Щороку за цією програмою надається безоплатна правова допомога у понад 1000 справах.

3) *Програма боротьби з домашнім насильством.* Допомога жертвам домашнього насильства надається безоплатно (у 2013 р. вона була надана 397 жертвам домашнього насильства, в тому числі їхнім дітям).

4) *Семінарські програми.* Клініка проводить безкоштовні правові семінари для населення, а також проводить на телебаченні шоу на каналі CAN-TV, у якому розглядаються питання імміграції. У 2013 р. у межах цієї програми було проведено 98 семінарів, які відвідали понад 3000 людей.

5) *Правова програма з захисту довкілля.* Правові послуги за цією програмою надаються безоплатно, зокрема у 2013 р. було надано допомогу 37 клієнтам.

6) *Імміграційна програма.* Через Пільсенський офіс надається правова допомога з питань імміграції. У 2013 р. у межах цієї програми Чиказька юридична клініка допомогла понад 1300 громадян.

7) *Програма „Адвокат для літніх людей та людей з обмеженими можливостями”.* Ця ініціатива допомагає літнім людям та людям з обмеженими можливостями. У 2013 р. ця програма допомогла 383 клієнтам.

8) *Проект допомоги колишнім злочинцям.* Допомога особам, раніше засудженим за вчинення злочину та тим, що відбували покарання у місцях позбавлення волі, надається, передусім, у питаннях працевлаштування. У 2013 р. допомогу отримали 952 клієнти.

9) *Допомога у відносинах з кредиторами.* Адвокат складає програму погашення заборгованості для того, щоб не допустити банкрутства клієнта і сприяє її реалізації. У 2013 р. таку допомогу отримали 296 клієнтів.

10) *Охорона батьківства, материнства та дитинства.* Правову допомогу за цією програмою щороку отримує понад 1500 громадян.

11) *Проведення виїзних засідань* для консультування людей у бідних районах.

12) Програма „Муниципальний адвокат з договірною та орендною права”. Близько 250 клієнтів обслуговуються за цією програмою щороку безоплатно [163].

Слід сказати, що Чиказька юридична клініка відкрита для усіх адвокатів та для студентів юридичних ВНЗ, які готові долучитися до її ініціатив та програм заради допомоги тим, хто її потребує.

Як бачимо, Чиказька юридична клініка спеціалізується у більшості галузей права, реалізує дуже багато різнопланових, цікавих і потрібних програм. Багато з її ініціатив можна впровадити і в практику діяльності юридичних клінік України. Але оскільки вона функціонує не як підрозділ університету, а як самостійна неурядова організація юристів, доречно, на наш погляд, буде дізнатися про роботу юридичних клінік США, створених на базі ВНЗ.

Ми розглянемо роботу однієї з університетських клінік цього ж регіону – Школи права Північно-Західного університету (м. Чикаго, штат Іллінойс), який є приватним юридичним вищим навчальним закладом США, створеним у 1859 р., який також має свою юридичну клініку. За версією кількох авторитетних юридичних видань в 2011 р. ця школа права займає 12 сходинку в національному рейтингу юридичних вишів США [164].

Ідея клінічної освіти в Північно-Західному університеті започаткована в 1910 р., коли Джен Генрі Вігмор впровадив програму, яка переросла в Юридичну клініку Блума [164]. Клініка відкрила свої двері в 1969 р. з двома найнятими адвокатами та 12 студентами. Сьогодні в клініці працює понад 20 професорів та понад 200 студентів. Клініка займається питаннями трудового права, захисту прав споживачів, охорони прав дітей, іммігрантів, жінок і навіть допомогою в кримінальних справах. По суті клініка не має чіткої спеціалізації, а працює у більшості юридичних практик, у яких є попит на безоплатну правову допомогу, яку можуть надати студенти. Це класична юридична клініка, яка схожа на більшість

юридичних клінік вищих навчальних закладів юридичного профілю США. Сьогодні вона об'єднує 14 центрів, серед яких:

1) Апеляційний адвокатський центр, який займається підготовкою апеляцій та наданням правової допомоги в Американському апеляційному суді Сьомого округу незаможним громадянам, які обвинувачуються у вчиненні злочинів, а також спільно з адвокатами адвокатської компанії „Sidley Austin” надають правову допомогу в Верховному Суді США.

2) Центр сімейного та дитячого правосуддя, створений в 1992 р., займається правовою освітою та представництвом дітей, підлітків і їх сімей. Центр також займається нормотворчою діяльністю. У 2013 р. центр став одним з 13 переможців премії Макартура для творчих і ефективних правових інститутів.

3) Центр цивільного судочинства, що орієнтується на формування у майбутніх юристів навичок складання процесуальних документів у справах цивільної юрисдикції, інтерв'ювання клієнтів, підготовки до ефективного судового представництва в цивільних справах незаможних громадян тощо.

4) Центр кримінального судочинства, створений в 2003 р., включає в себе практику досудової підготовки в кримінальній справі, роботу зі збором речових доказів, підготовку до роботи з судом присяжних. Понад 90% студентів старших курсів університету надають правову допомогу в рамках діяльності клініки.

5) Центр підприємницького права, який допомагає студентам набути навички в корпоративному та договірному праві, праві інтелектуальної власності. Кожної весни центр проводить конференцію з правової підтримки бізнесу, на якій підводяться підсумки роботи, визначаються нові пріоритети діяльності на наступний рік.

6) Центр правового захисту довкілля, створений в 2009 р., є унікальним інститутом, в якому студенти мають змогу правовими

способами боротися з проблемами зміни клімату, захороненням небезпечних відходів, відстоюванням прав на безпеку харчових продуктів, води, повітря тощо. Так однією з останніх справ центру стала розробка комплексної стратегії правової допомоги місту Деп'ю, штат Іллінойс, у якому через роботу заводу з виготовлення цинку було серйозно забруднено озеро Деп'ю та велика частина міста. Через збір інформації, консультації з експертами, роботу з правоохоронними органами та відповідальними компаніями Центр правового захисту довкільля допоміг місту і його мешканцям очистити небезпечні відходи.

У США на базі університетів також функціонують юридичні клініки, які спеціалізуються на певних видах правової допомоги визначеному контингенту клієнтів. Наприклад, Американо-індіанська юридична клініка, заснована при Університеті Колорадо в 1982 р. як одна з перших при ВНЗ, яка надає фахову правову допомогу малозабезпеченим громадянам, переважно індіанського походження, в галузі індіанського права [165].

В районі Денверу дуже мало подібних організацій, які забезпечували б надання правових послуг безоплатно чи за невисоку плату. Правові послуги Американо-індіанською юридичною клінікою надаються з питань національної ідентичності, недискримінації в питаннях працевлаштування, пільгах тощо, релігійній свободі, підтримці в суді, допомоги в підготовці проектів законодавчих актів з питань захисту прав індіанців. Клініка донедавна не займалася кримінальними справами, проте сьогодні питання захисту в кримінальних справах теж є предметом її діяльності.

Як бачимо, клінічний рух в США дуже різноманітний і різноплановий, охоплює велику кількість потрібних та нагальних для країни і її населення програм і проектів для забезпечення доступу кожного до правової допомоги, яка йому „по кишені”.

Канада. У провінції Британська Колумбія (Канада) планують визнати юридичну допомогу незаможним верствам населення послугою першої необхідності. Для реалізації наміру має бути збільшено державне

фінансування даної сфери. Така пропозиція була озвучена юристом Леном Дустом, який опублікував свою доповідь за результатами перевірки роботи юридичних служб в цій провінції. Дуст вважає, що не маючи доступу до послуг юристів, люди можуть бути позбавлені доступу й до інших послуг, на які вони мають право [166]. Як бачимо, не тільки в Україні питання надання безоплатної правової допомоги незаможним громадянам набуває особливої державної ваги.

У кількох українських виданнях наведено як зразок для вивчення досвід організації та діяльності однієї з юридичних клінік Канади – Клініки правової допомоги університету Далхаузі, яка почала працювати на основі взаємної домовленості між Спілкою адвокатів Нової Шотландії та Юридичним коледжем Далхаузі.

Досвід діяльності цієї клініки по наданню правової допомоги аналізують і вивчають, перш за все тому, що це була перша фінансована урядом програма правової допомоги в Новій Шотландії (Східна Канада) і перша з чотирьох навчальних програм з правових клінік, започаткована у Канаді. Ця програма містить три цільові частини:

- 1) надання послуг з правової допомоги особам, які не можуть їх отримати в інший спосіб;
- 2) проведення дослідження, забезпечення інформацією, надання рекомендацій, залучення до програм правової допомоги та правової реформи в провінції Нова Шотландія;
- 3) набуття студентами юридичного факультету університету Далхаузі, які беруть участь у цій програмі, навчального досвіду з вирішення правових проблем [167, с. 17].

Клініка надає послуги з традиційних правових галузей – сімейне, кримінальне право; з нетрадиційних – благодійність, еміграція, оренда, державне житло та пенсійне забезпечення.

Клієнтами клініки є люди незаможні, серед них багато жінок та дітей. Клініка Далхаузі, заснована в 1979 р., надає студентам-правникам

можливість отримати цінний особистий досвід з практики права. В цій клініці студент вивчає, як виникає та розвивається судова справа; як готується прямий та перехресний допит свідків; як отримати інформацію від клієнта тощо [167, с.17].

Програма клініки складається з двох компонентів: навчальної програми та практикуму – надання реальних послуг, оскільки клієнти та справи, які використовуються як навчальний засіб, є реальними клієнтами з їх реальними проблемами. Робота в клініці дозволяє студентам серйозно впливати на долі клієнтів, які часто потребують правової допомоги з життєво важливих питань. У той же час робота в клініці дозволяє студентам отримати специфічний, а можливо, й унікальний досвід, який вони набувають у рамках навчальної програми правового коледжу протягом одного семестру (впродовж чотирьох місяців). Клініка також докладає систематичних зусиль щодо дослідження розвитку громад та/або ініціатив з реформування у правовій сфері, які можуть допомогти цілим групам клієнтів [167, с.17-18].

Робота в клініці побудована таким чином, аби заохотити студента вчитися самостійно. Базовим принципом є навчання шляхом отримання практичного досвіду. Протягом приблизно перших восьми тижнів реалізується інтенсивна програма семінарів та рольових ігор. Такі заняття фокусуються на розвитку основних умінь юриста: проведення бесіди, надання консультацій, проведення переговорів, написання проектів документів та виступи в суді в якості адвоката. Програма семінарських занять та рольових ігор – важлива складова в роботі клініки. Причому відвідування всіх запланованих занять є для студентів обов'язковим.

Студент приходить в клініку, маючи завчасно опрацьовані матеріали. Ще до початку роботи студентам рекомендується ознайомитися з певними бібліографічними джерелами, які містять опис професійних навичок.

Робота в клініці є інтенсивною. Щойно прийшовши до клініки, студент отримує від 15 до 25 файлів-справ, за які він буде відповідальним,

але вести які буде під контролем з боку персоналу клініки. Від кожного студента також вимагається робота з відкриття справи, під час якої студент проводить першу бесіду з новими клієнтами. Надалі, якщо виникає потреба, студенти чергуються для надання негайної правової допомоги. Щотижня на роботу в клініці студент витрачає від 35 до 50 годин.

Найбільш напруженим, звичайно, є перший місяць роботи, коли графік семінарів дуже щільний і коли студент знайомиться з клієнтами та фахівцями-колегами. Кожний студент зобов'язаний протягом робочих годин знаходитись у клініці. Ці години визначаються студентом з призначеним йому куратором з урахуванням необхідності відвідувати інші навчальні курси. Якщо студент пропускає робочі години у клініці, він повинен заздалегідь попередити про це директора та працівника приймальні, вказавши причину та тривалість запланованої відсутності. Якщо з якоїсь причини студент не зможе відвідувати клініку більше одного тижня (підряд чи сумарно), його можуть попросити відпрацювати пропущені дні [167, с. 18-19].

Правова допомога в Далхаузі надається лише тим особам, які за рівнем свого доходу знаходяться за межею бідності, офіційно встановленою Міністерством статистики Канади.

Більшість клієнтів клініки отримують соціальну допомогу або страхові виплати з безробіття чи одержують низьку заробітну плату, тому оскільки клініка надає правову допомогу незаможним, розгляд справ обмежується такими категоріями як: соціальне страхування; оренда житла та субсидії на житло; опіка; встановлення батьківства; аліменти; дотримання суспільного порядку; конфліктні справи неповнолітніх правопорушників; скарги про порушення прав людини; охорона психічного здоров'я; кредитори/боржники; захист дітей і дорослих у цілому. Згідно з політикою закладу певні категорії справ тут не розглядаються, зокрема: кримінальні справи дорослих; порушення правил дорожнього руху; порушення законів провінції; справи щодо нерухомості;

цивільні справи, в тому числі з розлучення, коли сторона має достатньо коштів аби найняти адвоката.

Таким чином, соціальна спрямованість діяльності юридичної клініки Далхаузі спостерігається не тільки при аналізі основних категорій громадян, які звертаються до юридичної клініки за правовою допомогою, але й у категоріях справ, якими займається юридична клініка.

Щодо фінансування клініки, то воно з моменту заснування здійснювалося з кількох джерел. Спочатку клініка фінансувалася за рахунок державного гранту Федерального департаменту здоров'я та соціального забезпечення. У 1970-х рр. Федеральний департамент юстиції був основним зовнішнім джерелом фінансування. У 1978 р. після створення Комісії правової допомоги Нової Шотландії клініка одержувала регулярне фінансування та правову допомогу від провінції. Протягом 1980-х та 1990-х рр. Правова фундація Нової Шотландії була основним джерелом фінансової підтримки клініки. Нині клініка функціонує з бюджетом 450 тис. доларів на рік. Приблизно 160 тис. доларів надає правовий коледж Далхаузі, 230 тис. надає уряд Нової Шотландії (Комісія з правової допомоги Нової Шотландії). Приблизно 48000 доларів надходить від Правової фундації Нової Шотландії, і менші суми клініка отримує від Молодіжної фундації Халіфакс та завдяки індивідуальним пожертвам і благодійним заходам [168]. Таке фінансування дозволяє клініці успішно функціонувати та вирішувати весь спектр поставлених перед нею завдань, запроваджувати та реалізовувати нові проекти, постійно розвиватися.

Великобританія. У Великобританії розвиток юридичної клінічної освіти відбувався значно повільніше, аніж в Сполучених Штатах Америки чи Канаді. До 1994 р. лише 13 % університетів мали юридичні клініки. Привабливішими для Англійської системи вищої юридичної освіти юридичні клініки в 1993 р. зробила керівна структура англійських юристів – Правове суспільство, яка взяла під свій контроль четвертий курс навчання праву – здобуття практичних навичок фаху.

Школа права Кардіффа стала першою, хто впровадив юридичну клініку в навчальний процес [169]. Згодом ця ідея набула значного поширення та зацікавила й інші ВНЗ. Як наслідок, була створена Організація Клінічної юридичної освіти, яка об'єднала клінічну ініціативу й поширювала позитивний досвід юридичного клініцизму.

Розглянемо роботу однієї з юридичних клінік Шотландії, яка діє як структурний підрозділ Стретклайдської школи права.

Юридична клініка Стретклайдської школи права була створена в жовтні 2003 р. для того, щоб забезпечити безкоштовною юридичною допомогою населення Глазго та найближчих адміністративно-територіальних одиниць [170].

Юридичну клініку очолює відомий професор права Дональд Ніколсон, який має значний досвід викладання та практичної роботи. З директором клініки тісно співпрацюють два адвокати – Кейт Лаверті і Анабель Фоулс, які забезпечують контроль за якістю правових послуг. Крім директора-викладача, клініка також має студентського директора та студентський актив волонтерів.

Клініка має фінансову підтримку від самого університету, Асоціації випускників, Асоціації Алумні, отримала грант від Університетського фонду обміну знаннями. Також її підтримують юридичні фірми Макгрегорс, LLP, DLA Piper та ін.

З часу заснування юридична клініка отримала значний успіх, адже вже у перший рік свого існування її консультанти вели понад 80 справ і залучили до роботи понад 100 студентів-консультантів. Згодом клініка отримала визнання і серед практикуючих юристів. Основними правовими послугами, які надає юридична клініка, є надання правових порад та консультацій, підготовка письмових звернень, ведення переговорів, представництво в суді. Правова допомога надається з різних галузей права, зокрема податкового права, трудового права, прав споживачів тощо. Клініка не займається сімейними суперечками, особливо тими, які

стосуються спорів за участю дітей, оскільки вважає, що у таких справах потрібен професійний юридичний супровід. Клініка також не надає правову допомогу тим, хто є фахівцем у галузі права, хто зможе скористатися послугами адвоката, а також якщо питання потребує спеціалізованої правової допомоги, наприклад, з питань кредиторської заборгованості, імміграційних питань тощо. Однак навіть якщо з тих чи інших причин консультанти юридичної клініки не можуть надати правову допомогу, вони завжди порадять, до кого можна звернутися і навіть посприяють зустрічі. Правові консультації не надаються на першій зустрічі з клієнтами, оскільки підготовка відповіді потребує певного часу, перевірки та підтвердження правильності обраного студентом варіанту вирішення спору чи проблеми від професійних юристів.

Як бачимо, становлення юридичних клінік в Великобританії відбувалося в той же час, що і становлення юридичних клінік в Україні. Схожими є і підходи до надання правової допомоги в частині визначення потенційних клієнтів юридичної клініки.

Російська Федерація. Не можна залишити осторонь, без дослідження і ретельного аналізу досвід організації та діяльності юридичних клінік суміжних з Україною держав, адже географічне сусідство і близькість правових систем визначають, нерідко, схожість процесів становлення та нормативного закріплення відповідних правових інститутів.

Так у ст. 48 Конституції Російської Федерації закріплено норму, згідно з якою „кожному гарантується право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги. У випадках, передбачених законом, юридична допомога надається безкоштовно” [171].

Однією з форм реалізації такого важливого завдання стало створення юридичних клінік. Студентські юридичні клініки, як і в Україні, – це порівняно нове явище в сучасній російській юридичній освіті, що передбачає навчання студентів-юристів практичним навичкам шляхом

надання безкоштовної юридичної допомоги населенню під керівництвом викладачів.

Перша юридична клініка в Росії була відкрита у 1995 р. в Петрозаводському державному університеті за підтримки одного з університетів США.

Особливо плідним для розвитку юридичних клінік у Росії став 1999 р., коли в лютому в Санкт-Петербурзі було проведено методичний семінар для викладачів „Клінічна юридична освіта”, а в березні – Першу зимову школу „Академія прав людини”. У травні вже у Москві проведено Всеросійську конференцію керівників та викладачів студентських юридичних клінік.

У цей час виходять перші ґрунтовні праці науковців, присвячені досвіду практичного навчання юристів в юридичній клініці [172; 173; 174].

За провідними центрами освіти і науки Російської Федерації активізувалися і регіони. Так, в травні 1999 р. у Великому Новгороді проведено Міжнародну конференцію „Актуальні проблеми розвитку клінічної освіти в Росії”.

Як наслідок подібних рухів Міністерством освіти Російської Федерації було прийнято наказ від 30 вересня 1999 р. № 433 „Про правові консультації („правові клініки”) для населення на базі ВНЗ, які здійснюють підготовку юридичних кадрів” [175]. Цим наказом було затверджено лише дев'ять вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку юридичних кадрів, на базі яких передбачалося відкриття юридичних клінік. Функції координації діяльності юридичних клінік ВНЗ були покладені на Санкт-Петербурзький державний університет. Згодом ще тричі Міністерство освіти Російської Федерації (накази від 07 серпня 2001 р. №2909 [176], від 25 грудня 2002 р. №4592 [177] та від 01 березня 2004 р. №944 [178]) доповнювало перелік ВНЗ, що здійснюють підготовку юристів, на базі яких передбачалося відкриття юридичних клінік.

Як бачимо, в цьому суттєва відмінність наказу Міністерства освіти Російської Федерації від наказу Міністерства освіти і науки України від 03.08.2006 р. №592, який зобов'язав створити юридичні клініки в усіх ВНЗ III-IV рівнів акредитації, що здійснюють підготовку фахівців за напрямком „Право” незалежно від власності та форм підпорядкування. Підхід вітчизняного Міністерства ми вважаємо більш раціональним та виправданим з точки зору тих завдань, які покладаються на юридичну клініку та цілей, які вона реалізує.

Наприкінці 1999 р. було опубліковано методичний посібник для студентів „Юридична клініка. Досвід практичного навчання юристів”. У березні 2000 р. в Москві проведено конференцію „Юридичні клініки на рубежі тисячоліть: обмін досвідом з метою підвищення ефективності програм”, а в червні в Болгарії відбувся Регіональний колоквиум з юридичної клінічної освіти.

Росія активно продовжує започаткований досвід проведення Зимових та Літніх шкіл „Академія прав людини”. В листопаді 2000 р. вже в Киргизії проведено перший регіональний СОРЛІ колоквиум з юридичної клінічної освіти, а в грудні 2000 р. в Бішкеку – семінар для викладачів юридичних клінік Центральної Азії з клінічної юридичної освіти.

Ще через кілька років виходить навчально-практичний посібник С.Дегтярьова „Юридична клініка та сучасна юридична освіта в Росії” [179].

15 січня 2012 р. вступив в силу Федеральний закон від 21 листопада 2011 р. №324-ФЗ „Про безоплатну юридичну допомогу в Російській Федерації”, в ст. 23 якого передбачено створення юридичних клінік на базі освітніх закладів вищої професійної освіти для реалізації закріпленого Конституцією Російської Федерації права громадян на отримання кваліфікованої юридичної допомоги, яка надається безоплатно у встановлених законом випадках, а також для правової просвіти населення та формування в осіб, які навчаються за юридичною спеціальністю,

навичок надання юридичної допомоги [180]. Відповідно до ч.2 ст.23 Федерального Закону „Про безоплатну юридичну допомогу в Російській Федерації”, юридичні клініки (студентські консультативні бюро, студентські юридичні бюро та інші) є одними із учасників недержавної системи безоплатної юридичної допомоги та можуть створюватися в статусі юридичної особи (у разі, якщо таке право надано освітній установі вищої професійної освіти її засновником) або в статусі структурного підрозділу освітньої установи. Порядок створення та діяльності юридичних клінік в рамках недержавної системи безоплатної юридичної допомоги визначається федеральним органом виконавчої влади, який здійснює функції з вироблення державної політики та нормативно-правового регулювання в освіті, тобто Міністерством освіти і науки Російської Федерації.

Ч.4 ст.23 Федерального Закону „Про безоплатну юридичну допомогу в Російській Федерації” визначає форми надання безоплатної правової допомоги юридичною клінікою: правове консультування в усній та письмовій формі, складання заяв, скарг, клопотань та інших документів правового характеру, а ч.4 ст.28 закріплює право юридичних клінік здійснювати правове інформування та правову просвіту населення. Таким чином, по суті йде мова лише про безоплатну первинну правову допомогу, відтак в Російській Федерації юридичні клініки на законодавчому рівні не визнаються суб’єктами надання вторинної безоплатної правової допомоги.

У наданні такої допомоги юридичними клініками, відповідно до ч.5 ст.23 Федерального Закону, беруть участь особи, які навчаються за юридичною спеціальністю в освітніх установах вищої професійної освіти, тобто студенти, під контролем інших осіб, які мають вищу юридичну освіту, та є відповідальними за навчання студентів та діяльність юридичної клініки [180].

Традиційно в літературі аналізують діяльність юридичних клінік, створених на базі найбільших столичних ВНЗ країни. Як зазначають

А.Долгов, А.Сталковський (співробітники юридичної клініки „Студентська правова приймальня” юридичного факультету Тамбовського державного технічного університету), найбільш відомими в Росії є Правова клініка юридичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету, Студентська консультація юридичного факультету Московського державного університету імені М.В.Ломоносова, Юридична клініка Санкт-Петербурзького інституту права імені принца П.Г.Ольденбургського та інші. В плані розвитку клінічної освіти цікавий досвід провінційних ВНЗ, регіональні традиції втілення інновацій в навчальний процес студентів-юристів [181, с.40].

Подібний підхід і ми візьмемо за основу та спробуємо розглянути особливості організації юридичної клініки на прикладі одного з регіональних ВНЗ Російської Федерації – Чебоксарського Кооперативного Інституту (далі – ЧКІ), адже саме у віддалених регіонах, в провінції є найбільша потреба і попит на безоплатну правову допомогу.

Студентська юридична клініка в ЧКІ створена як навчально-допоміжний підрозділ юридичного факультету в цілях надання юридичної допомоги населенню на безкоштовній основі. Завідуючою клінікою є суддя у відставці. Основним завданням юридичної клініки є організація роботи студентів по наданню окремих видів юридичної допомоги населенню [182]. Студентська юридична клініка має приймальню, обладнану відповідно до цілей діяльності. Відвідувачам клініки відведено спеціально обладнане місце для очікування моменту інтерв'ювання або консультування, де вони можуть ознайомитися з інформацією про діяльність юридичної клініки.

Робота студентів в юридичній клініці не обмежується тільки проведенням консультацій в самій клініці. Проводяться різні заходи за її межами: виїзди студентів-практикантів до різних установ для надання правових консультацій, проведення лекцій правового характеру в загальноосвітніх школах міста, відвідини судових засідань. Юридична

клініка забезпечена новітньою літературою наукового, навчального і дослідницького характеру, сучасними інформаційними технологіями.

Клініка є постійною базою виробничої практики і сприяє участі інституту у вирішенні соціальних проблем м. Чебоксари і Чувашської Республіки.

За 10 років свого існування юридична клініка ЧКІ заклала міцний фундамент в надання правової допомоги малозабезпеченим і соціально незахищеним громадянам. Основною метою діяльності юридичної клініки є не тільки надання юридичної допомоги населенню, але і підвищення якості навчання студентів через практичні освітні програми. У клініці студенти отримують реальний практичний досвід. Вони працюють не просто як юристи, вони працюють юристами – самостійно консультують громадян, складають документи, звертаються в різні органи, установи, в тому числі суди.

Крім того, на базі Національної бібліотеки Чувашської Республіки організований Центр правової допомоги по наданню безкоштовних юридичних консультацій і допомоги громадянам. У роботі пункту найактивнішу участь беруть викладачі і фахівці юридичного факультету ЧКІ, що надають юридичні послуги з правових питань: цивільних, кримінальних, адміністративних, житлових, земельних, податкових, трудових, сімейних та інших відносин.

У березні 2010 р. між інститутом і Уповноваженим з прав дитини в Чувашській Республіці А. Андрєєвим було підписано Угоду про співпрацю і досягнута домовленість, в рамках якої студенти старших курсів юридичного факультету спільно з Уповноваженим з прав дитини щонеділі проводять зустрічі з неповнолітніми особами і їх законними представниками, надають їм безкоштовні юридичні консультації.

Порівнюючи досвід ЧКІ з досвідом аналогічних юридичних клінік в Білорусії та Україні, можемо зробити висновок, що культура і загалом діяльність юридичних клінік в Росії вийшла на новий якісний рівень. Це, в

свою чергу, свідчить про правильний напрям роботи керівництва ВНЗ в напрямку організації юридичних клінік.

Кафедрами юридичних факультетів у ВНЗ по всій Росії регулярно проводяться науково-практичні семінари, на яких обговорюються найбільш актуальні питання, що виникають в роботі зі зверненнями громадян в юридичні клініки. Для участі в подібних семінарах запрошується професорсько-викладацький склад ВНЗ, юристи-практики, працівники судових органів і інших органів державної влади, курсанти, слухачі та студенти юридичних факультетів. На жаль, в Україні подібні ініціативи впроваджуються більш кволо.

У майбутньому планується активізувати інформаційно-консультаційну роботу через мережу Інтернет, де громадяни зможуть поставити своє питання і в короткі терміни отримати на нього відповідь. Подібні „гарячі лінії” дозволять в мінімально короткі терміни дати відповіді на питання, вирішити конкретні проблеми в різних сферах суспільного життя: у сфері соціального, житлового законодавства, законодавства у сфері освіти, трудових правовідносин, захисту прав неповнолітніх, пенсійного забезпечення тощо.

Республіка Білорусь. В Республіці Білорусь перша юридична клініка була створена в 2000 р. на юридичному факультеті Білоруського державного університету за підтримки Програми розвитку ООН в Республіці Білорусь і за підтримки Верховного комісара ООН у справах біженців в Республіці Білорусь.

Правовою основою створення юридичних клінік на юридичних факультетах інших ВНЗ країни став інструктивний лист Міністерства освіти Республіки Білорусь від 7 лютого 2002 р. №11-04/68. Цим листом ректорам ВНЗ, які здійснювали підготовку юристів з присвоєнням кваліфікації „юрист”, було рекомендовано в строк до 15 березня 2002 р. створити організаційно-правову та матеріальну базу з метою відкриття

громадської приймальні для надання правової допомоги населенню [183, с.31].

У квітні 2002 р. в Мінську проведено науково-практичний семінар „Проблеми і перспективи клінічної юридичної освіти в Республіці Білорусь”. Навесні 2007 р. в Мінську проведено круглий стіл „Інституційний розвиток юридичних клінік Білорусії”, а на початку червня – семінар для студентів юридичних клінік „Практичні аспекти роботи студентів-консультантів в юридичній клініці”. З цього часу питання діяльності юридичних клінік по наданню правової допомоги населенню стали предметом наукового інтересу, зокрема зацікавили таких білоруських дослідників: С. Балашенко А. Войтик, Т. Наумович, К. Томашевського [184; 185; 186] тощо.

На сьогоднішній день в Білорусії діє понад 10 юридичних клінік при університетах: Білоруському державному університеті, Академії управління при Президентові Республіки Білорусь, Академії Міністерства внутрішніх справ, Барановичському державному університеті, Білоруському державному аграрно-технічному університеті, Білоруському державному економічному університеті, Брестському державному університеті імені О.С.Пушкіна, Білоруському інституті правознавства, Вітебському державному університеті ім. П. М. Машерова, Гомельському державному університеті ім. Ф. Скоріни, Гродненському державному університеті ім. Я. Купали, Могилевському державному університеті ім. А.О.Кулешова, Полоцькому державному університеті.

Проаналізуємо роботу юридичної клініки Білоруського державного університету як першої клініки, яка дала розвиток юридичному клініцизму на теренах Республіки Білорусь.

Сьогодні юридична клініка Білоруського державного університету є структурним підрозділом юридичного факультету університету та діє як навчальна лабораторія. Студенти старших курсів надають правову допомогу безоплатно малозабезпеченим громадянам – пенсіонерам,

інвалідам, багатодітним сім'ям, молоді тощо. В клініці складаються різноманітні правові документи, надаються правові консультації. Юридична клініка навіть надає правову допомогу у вигляді письмових консультацій особам, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі у виправних установах.

У 2010-2011 рр. за підтримки Фонду „Євразія” за рахунок коштів, наданих Міністерством закордонних справ Королівства Нідерланди та Агентством США з Міжнародного Розвитку (USAID) був реалізований Проект „Створення спеціалізованих напрямків „Право соціального забезпечення” і „Екоправо” у діяльності навчальної лабораторії „Юридична клініка” юридичного факультету Білоруського державного університету, а також сприяння поліпшенню програмної діяльності юридичних клінік Республіки Білорусь.

Клініка працює під патронатом Мінської міської колегії адвокатів, які здійснюють контроль за якістю правових послуг, що надаються клінікою [187].

Студенти працюють в юридичній клініці на добровільній основі та безоплатно.

Діяльність юридичної клініки охоплює чотири основні напрямки:

- 1) Консультації. У рамках даного напрямку студенти щодня ведуть прийом громадян та здійснюють правове інформування та консультивання з питань: цивільного, житлового, конституційного, сімейного, трудового, екологічного права та права соціального забезпечення. Робота з клієнтом ведеться в кілька етапів: обов'язковий попередній запис на інтерв'ювання за телефоном; саме інтерв'ювання (перша бесіда студента з клієнтом); підготовка консультації студентом під кураторством викладача (впродовж не менше одного тижня, може бути збільшений залежно від складності справи); консультивання (друга зустріч студента з клієнтом), у процесі якого студенти роз'яснюють норми законодавства, можливі варіанти вирішення проблеми та можливі наслідки

кожного з них, роз'яснюють порядок захисту порушеного права в державних органах і судах та допомагають скласти юридичні документи, надають іншу необхідну інформаційно-правову допомогу.

Кількість звернень за наданням правової допомоги до юридичної клініки Білоруського державного університету за семестр в середньому за останні роки складає близько 200.

2) Відповіді на листи. У рамках даного напрямку студенти відповідають на листи від громадян, які в силу об'єктивних причин (хвороби, віддаленого місця проживання тощо) не можуть отримати консультацію особисто, а також на листи осіб, які відбувають покарання у виправних установах.

Для отримання якісної консультації громадянам необхідно детально описати свою проблему в листі і додати до листа копії необхідних документів.

Крім того, у рамках даного напрямку за домовленістю з Департаментом виконання покарань Міністерства внутрішніх справ Республіки Білорусь навчальна лабораторія „Юридична клініка” надає допомогу засудженим лише з питань цивільного, сімейного, трудового, житлового права, права соціального забезпечення, а також з окремих питань кримінального права і кримінального процесу, для відповіді на які не вимагається оцінки доказів і дослідження матеріалів справи.

3) Консультування громадян на сайті „Правовий форум Білорусії”.

У рамках взаємодії з Національним центром правової інформації Республіки Білорусь як в науковій, так і в освітній сферах, 17 жовтня 2012 р. був даний старт новому напрямку взаємодії – здійсненню студентами юридичної клініки правового інформування та консультування громадян на сайті „Правовий форум Білорусії”, що є інформаційним ресурсом мережі Інтернет, призначеним для надання можливості фахівцям у галузі права і відвідувачам сайту інтерактивного спілкування між собою з правових питань.

4) „Street law”. У рамках напрямку „Street law” студенти навчальної лабораторії проводять заняття на правову тематику з використанням інтерактивних методик викладання для підлітків у школах, гімназіях, дитячих інтернатних установах, а також для студентів неюридичних спеціальностей. Основні теми занять стосуються адміністративної та кримінальної відповідальності, шлюбу та сім’ї, захисту прав споживачів, права на особисте життя, на медичне обслуговування тощо.

Для проведення занять в рамках напрямку „Street law” студенти обов’язково проходять курс „Інтерактивні методи викладання права”. Заняття проводяться кожен навчальний рік для студентів другого курсу, що пройшли конкурсний відбір та починаються після зимових канікул і тривають близько двох місяців. В рамках занять вивчається історія виникнення та розвитку Street law в світі та Республіці Білорусь, психологічні аспекти роботи з підлітками, інтерактивні методики та їх застосування. В 2012/2013 навчальному році в рамках напрямку „Street law” започаткована співпраця юридичної клініки з Прокуратурою Жовтневого району міста Мінська.

Отже, у процесі вивчення досвіду діяльності юридичних клінік інших держав, ми дійшли висновку, що юридичним клінікам США, Великобританії та Канади працювати певною мірою легше, бо вони мають належну фінансову підтримку і від держави, і від спонсорів, а це дає можливість реалізовувати цікаві та соціально необхідні проекти і програми, залучати кращих фахівців.

Натомість клініки країн СНД не мають такого фінансового патронажу, змушені обходитися невеликими бюджетами, що впливає на можливість здійснювати заходи та започатковувати нові проекти. Однак, незважаючи на це, клінічний рух активно розвивається в усьому світі. Не дивлячись на багатоманіття форм та видів, однією з основних його цілей є забезпечення доступності права на правову допомогу, що свідчить про його соціальну спрямованість та важливе суспільне і загальнодержавне значення.

3.2. Шляхи удосконалення діяльності юридичних клінік по наданню правової допомоги

Спілкування з керівниками та консультантами юридичних клінік України дає нам можливість дійти висновку, що сьогодні більшість юридичних клінік прагнуть удосконалити власну роботу, розширити напрямки діяльності та співпраці, залучати більшу кількість консультантів та орієнтуються на збільшення коефіцієнту власної корисної дії у напрямку ефективного забезпечення прав та свобод людини.

Н. Оніщенко визначає механізм забезпечення прав і свобод особи як комплекс взаємопов'язаних, взаємодіючих юридичних передумов, нормативних засобів та загальносоціальних умов, що створюють належні юридичні і фактичні можливості для повноцінного здійснення прав і свобод людиною [188, с. 487].

О. Скакун дає визначення механізму забезпечення прав і свобод людини як системи засобів і чинників, що забезпечують необхідні умови поваги до всіх основних прав і свобод людини, які є похідними від її гідності [189, с. 190]. Схоже визначення наводить в своїй праці і І. Словська [190, с. 15–17].

Отже, механізмом забезпечення прав і свобод людини можемо вважати систему загальносоціальних, юридичних факторів, засобів і заходів, які у комплексі створюють належні юридичні і фактичні умови для реалізації, охорони та захисту прав та свобод людини. Завданням цього механізму є створення умов для всебічного захисту, охорони та відновлення порушених чи оскаржених прав та свобод людини і громадянина.

Багато науковців виділяють у механізмі забезпечення прав та свобод людини механізм реалізації, механізм охорони, механізм захисту [191, с. 190].

У контексті нашого дослідження нас цікавлять усі три складові цього механізму, бо юридичні клініки своєю діяльністю сприяють реалізації, охороні та захисту прав і свобод людини та громадянина. Однак успішна реалізація цього трьохкомпонентного механізму, що призведе до удосконалення діяльності юридичних клінік, можлива лише через реалізацію відповідної системи заходів, які дозволять вплинути на всі елементи правозахисної діяльності юридичної клініки та будуть здійснюватися на трьох рівнях: мегарівні, мезорівні та мікрорівні.

На *мегарівні (національному)* необхідна підтримка ідеї через державне сприяння, зокрема, створення належного правового поля діяльності юридичних клінік, надання юридичним клінікам пільг та гарантій діяльності, широке інформування про їхню діяльність громадськості через використання можливостей різних засобів масової інформації: телебачення, радіо, друкованих ЗМІ, сприяння обміну досвідом з іноземними фондами, асоціаціями юридичних клінік тощо.

На *мезорівні (регіональному)* потрібне об'єднання зусиль регіональних клінік для вироблення певної регіональної політики надання правової допомоги, визначення нагальних потреб регіону та сприяння у їх вирішенні доступними юридичним клінікам регіону засобами. Ефективна діяльність юридичних клінік на цьому рівні можлива за підтримки територіальних органів державної влади та органів місцевого самоврядування, реалізації спільних проектів тощо.

На *мікрорівні (локальному)* юридична клініка повинна поєднувати вдалий менеджмент з загальними векторами діяльності, визначеними на мега- та мезорівнях. По суті ефективність діяльності юридичної клініки на цьому рівні визначає ефективність її діяльності на мезо- та мегарівнях.

При розробці власної моделі удосконалення діяльності юридичних клінік по захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина ми керувалися механізмом, який було розроблено Л. Дубчак при дослідженні системи запобігання злочинності неповнолітніх навчальними закладами

[192]. Вважаємо, що пропонована дослідницею концепція є універсальною і може бути використана з незначною корекцією і у межах нашої роботи. Так ми пропонуємо механізм удосконалення діяльності юридичних клінік як правозахисних інститутів, який охоплює такі площини: нормативно-правову; організаційну; кадрову та аксіологічну.

Нормативно-правова площина удосконалення передбачає удосконалення чинного законодавства, приведення його у відповідність до міжнародних стандартів у даній сфері. Можемо з упевненістю стверджувати, що останнім часом у цій сфері спостерігається певна динаміка – було прийнято Закон України „Про безоплатну правову допомогу”. Однак з прийняттям цього Закону нормативна база не повинна стояти на місці, адже сам Закон буде потребувати з плином часом та визначенням суспільних потреб удосконалення. Крім того, він містить низку положень відсилочного, бланкетного характеру, що потребує прийняття нових підзаконних актів, які дозволять йому працювати і закріплять механізми реалізації конкретних його норм і положень.

У самому Законі „Про безоплатну правову допомогу” немає ні слова про юридичні клініки, хоча ми вже відзначали, що відносимо їх до спеціалізованих установ по наданню правової допомоги. У зв’язку з цим, ми вже пропонували у підрозділі 2.1. цієї роботи внесення змін до ст. 15 Закону щодо суб’єктів надання правової допомоги.

Після прийняття Закону України „Про безоплатну правову допомогу” серед керівників та консультантів юридичних клінік України розгорнулася велика дискусія щодо місця юридичних клінік в системі безоплатної правової допомоги, яка триває досі.

Так І.Сенчак, зазначив, що навіть із прийняттям у 2011 р. Закону України „Про безоплатну правову допомогу” не було вирішено важливого питання – не визначено правового статусу юридичних клінік. Вони так і не були визнані суб’єктами надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги і сьогодні залишаються поза правовим полем

процедури надання безоплатної правової допомоги, що негативно позначається на їхній діяльності [193, с. 43].

Про ігнорування законодавцем інституту юридичних клінік задовго до цього, ще в 2009 р. говорив і А.Чернега, який наголошував на потребі регламентування діяльності юридичних клінік та віднесення їх законодавцем до кола суб'єктів, які мають надавати безоплатну правову допомогу [194, с.114].

На Всеукраїнському круглому столі „Юридичні клініки в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку”, який відбувся в Одесі 28 жовтня 2011 р., учасники звернули увагу на прогалини, які допустив законодавець в нині діючій редакції Закону України „Про безоплатну правову допомогу”.

Законодавцю слід пам'ятати, як слушно зауважив М. Кіккас, що існують організації, які успішно надають безоплатну правову допомогу населенню на території України вже більше десяти років. Такими організаціями є юридичні клініки — структурні підрозділи юридичних факультетів вищих навчальних закладів, у яких студенти та викладачі надають безоплатні правові послуги соціально вразливим верствам населення [195, с. 162].

А.Соколов продовжив думку колег, підкресливши, що перелік суб'єктів надання безоплатної правової допомоги, в якому відсутні юридичні клініки, дає підстави стверджувати про невизначеність правового статусу юридичної клініки. Такий підхід законодавця не відповідає правовій дійсності, адже кожен дев'ятий чи десятий громадянин, котрий звертається за юридичною консультацією, звертається саме до юридичних клінік [196, с. 114].

Водночас, поруч зі значною кількістю прихильників надання юридичним клінікам статусу суб'єктів надання безоплатної правової допомоги на рівні закону, є і противники подібного підходу. Так, на думку Ю.Рябчиць, відносити діяльність юридичних клінік до організацій, які

надають безоплатну правову допомогу – недоречно, оскільки юридична клініка – це перш за все, навчальний процес [197, с. 111]. Подібний підхід ми вважаємо вкрай однобоким і недалекоглядним. Нам більше імпонує в цьому питанні підхід російського законодавця, який закріпив правовий статус юридичних клінік на законодавчому рівні, водночас віднісши їх до недержавної системи безоплатної правової допомоги.

Не можемо не згадати в рамках питання, що розглядається, і ще одну думку, висловлену Ю.Савеловою, яка вважає, що включення юридичних клінік до переліку суб'єктів надання первинної безоплатної правової допомоги у Законі України „Про безоплатну правову допомогу” не зможе в достатній мірі врегулювати їх діяльність, оскільки у Законі недоречно передбачати деякі питання, пов'язані з функціонуванням юридичної клініки, тому назріла необхідність розробки та прийняття окремого нормативно-правового акту, наприклад, Закону України „Про юридичні клініки” з метою визначення поняття і статусу юридичної клініки [198, с.189]. Така пропозиція нам теж видається недоречною, адже законами повинні врегульовуватися лише найважливіші питання суспільного життя, а в Україні і так вкрай велика кількість законів, що не сприяє їх якості. Ми б висловили в цьому контексті дослідниці контртезу щодо того, що немає потреби в прийнятті Закону України „Про юридичні клініки”, як і немає потреби на рівні Закону „Про безоплатну правову допомогу” детально врегульовувати питання, пов'язані з функціонуванням юридичної клініки. Ці питання можуть бути врегульовані або шляхом внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 3 серпня 2006 р. №592, або, що вважаємо більш слушним, шляхом прийняття нового наказу після закріплення поняття і статусу юридичної клініки Законом України „Про безоплатну правову допомогу”.

Наприкінці 2011 р. в Верховній Раді України було зареєстровано два відповідні законопроекти, внесені народними депутатами С. Ківаловим, Ю. Мірошніченком [199], та П. Мельником [200], якими було

запропоновано доповнити перелік суб'єктів надання безоплатної правової допомоги юридичними клініками. Проектом № 9502 від 25 листопада 2011 р. (автори: народні депутати С. Ківалов, Ю. Мірошніченко) передбачено, що юридичні клініки створюються в структурі вищих навчальних закладів України юридичного профілю (ч. 1 ст. 12-1) [199]. При цьому аналіз положень проекту свідчить, що створення таких клінік є не правом, а обов'язком ВНЗ. Юридичні клініки авторами віднесено до суб'єктів, зобов'язаних надавати безоплатну первинну (зміни до ст. 9 Закону), а в окремих випадках – і вторинну правову допомогу (ст. 15). З урахуванням реальної ситуації, яка склалася у сфері надання безоплатної правової допомоги, такий підхід може призвести до того, що держава фактично перекаже тягар надання безоплатної правової допомоги на вищі навчальні заклади, адже механізм надання безоплатної правової допомоги, передбачений Законом України „Про безоплатну правову допомогу”, функціонує частково. На це та інші проблемні моменти в обох законопроектах звертало увагу і Головне науково-експертне управління Верховної Ради України при підготовці власних висновків [199]. З більшістю з викладених у цих висновках зауважень ми погоджуємося, вважаємо їх слушними.

Згодом в квітні 2012 р. Комітет Верховної Ради України з питань правової політики розглянув обидва законопроекти і рекомендував парламенту за наслідками розгляду за скороченою процедурою у першому читанні прийняти за основу проект № 9502 від 25 листопада 2011 р. авторства С. Ківалова та Ю. Мірошніченка. При підготовці цього законопроекту до другого читання було рекомендовано врахувати окремі положення законопроекту №9525 від 02 грудня 2011 р., внесеного В.Мельником, вилучити положення про надання юридичними клініками безоплатної вторинної правової допомоги та привести положення законопроекту у відповідність із законодавством в частині оскарження рішень юридичних клінік.

5 липня 2012 р. проект № 9502 від 25 листопада 2011 р. було прийнято парламентом за основу, водночас було висловлено додаткові пропозиції по його доопрацюванню до наступного читання.

Через завершення восени 2012 р. роботи Верховної ради України шостого скликання погодити остаточну редакцію проекту до другого читання так і не вдалося. 12 грудня 2012 р. проект за новим реєстровим номером №0926 було внесено для подальшого розгляду за процедурою підготовки до другого читання до Верховної Ради України сьомого скликання.

17 квітня 2013 р. на засіданні Комітету Верховної Ради України з питань верховенства права та правосуддя, до предмету відання якого відповідно до постанови Верховної Ради України від 25 грудня 2012 р. №11-VII [201] увійшли питання надання правової допомоги громадянам, регулювання організації та діяльності адвокатури України, було запропоновано остаточну редакцію законопроекту №0926 до другого читання. Активно до процесу доопрацювання вказаного законопроекту долучилася і Асоціація юридичних клінік України, члени якої, діючи в рамках існуючої в Україні процедури, направили власні пропозиції щодо остаточного змісту проекту закону.

Як відзначила Т.Кулагіна, перед юридичними клініками в Україні (як і перед юридичною клінічною спільнотою в цілому) лежить нелегкий шлях до їх визнання на законодавчому рівні як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги, тому підтримка ідеї включення юридичних клінік в систему надання безоплатної правової допомоги на засіданні Комітету Верховної Ради України з питань верховенства права та правосуддя 17 квітня 2013 р. вселяє надію на позитивне вирішення цього питання парламентською більшістю і в майбутньому [202].

Сподіваємося, що найближчим часом відповідний законопроект буде прийнято і юридичні клініки посядуть належне місце серед суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги.

Крім того, на наше переконання вимагає удосконалення і *організаційна складова*, адже загальновідомо, що вдалий менеджмент, належна організація діяльності є запорукою успіху в будь-якій справі. У межах даного дослідження організаційна складова передбачає чітке планування роботи, постановку довго- і короткотермінових цілей, звітування про їх виконання, пошук шляхів фінансування, власний піар.

Планування – цілеспрямований процес розроблення плану, в якому на основі цілей і завдань забезпечення діяльності та розвитку юридичної клініки на певний термін окреслюються способи і засоби їх досягнення, нормативне, інформаційне, організаційне, методичне та ресурсне забезпечення.

Як відзначає А. Галай, аналіз досвіду діяльності юридичних клінік дозволяє визначити закономірності планування забезпечення ресурсами, які полягають у такому:

а) планування забезпечення ресурсами здійснюється ситуативно і в межах окремого проекту;

б) юридичні клініки планують отримання й витрачання коштів із великою економією, що не завжди повною мірою відповідає вартості проведення запланованих заходів;

в) у переважній більшості кошти планують витратити на: оплату праці керівництва; придбання витратних матеріалів, паперу, канцелярського приладдя, комп'ютерів; придбання юридичної літератури та періодичних видань;

г) кількість студентів, які входять до складу юридичних клінік, фактично не впливає на кількість залучених коштів;

д) не впливає на планування забезпечення ресурсами кількість вирішених справ і наданих консультацій;

е) юридичні клініки все частіше у своїй діяльності планують видання навчально-методичної літератури;

є) у плануванні забезпечення ресурсами юридичні клініки переважно орієнтуються на донорів;

ж) прослідковується слабка роль навчального закладу у плануванні забезпечення ресурсами [203, с. 82–83].

Факторами, які не сприяють діяльності та розвитку юридичних клінік, дослідники, як правило, називають:

- відсутність належної, передусім, фінансової підтримки з боку навчальних закладів;

- невелика кількість донорів, які цілеспрямовано підтримують розвиток юридичної клінічної освіти (в Україні це Міжнародний фонд „Відродження” та Американська асоціація юристів тощо);

- недостатнє фінансування основних напрямків діяльності;

- неекономне використання витратних матеріалів студентами, які працюють в юридичній клініці.

Реалістичність і дієвість планування залежить від володіння повною та достовірною інформацією про можливості і потреби юридичної клініки, від чіткого усвідомлення мети діяльності й поставлених завдань, визначеності у часі, у межах якого ця мета має бути досягнута, визначеності в засобах, які використовуватимуться для реалізації поставлених завдань, знання умов майбутньої ситуації, в якій доведеться реалізовувати покладені на юридичну клініку завдання; координації дій усіх ланок юридичної клініки з метою оптимального досягнення поставлених завдань тощо.

Поза сумнівом, не менш важливим організаційним моментом ніж планування, є і фінансування діяльності юридичної клініки.

З одного боку, заробляння юридичними клініками грошей нівелює саму ідею юридичної клініки, з іншого боку, всі напрямки діяльності юридичної клініки (надання безоплатної правової допомоги, правопросвітницька діяльність, практика для студентів) не приносять юридичній клініці прибутку. Проте усі ці напрямки діяльності потребують фінансових затрат, і чим бюджет юридичної клініки буде більш

продуманим і збалансованим, тим ефективнішою буде правозахисна та правопросвітницька діяльність юридичної клініки.

Зважаючи на важливість, питання фінансування юридичних клінік вже ставали навіть предметом самостійних досліджень [204].

Аналіз діяльності юридичних клінік дає нам можливість дійти висновку, що за більшістю ознак вони відповідають діяльності організацій, які функціонують у сфері надання послуг, тому вони мають спільні з такими організаціями ознаки, які вивчали Рассел Д. Арчибальд, Д. Ондрушек, А. Товба, Г. Ципеса тощо [205; 206; 207].

Вважаємо, що кожна юридична клініка повинна мати власний бюджет. Бюджет як економічна категорія – це сукупність суспільних відносин у створенні, розподілі й використанні централізованого фонду коштів. Бюджет дає змогу оцінити загальне фінансове становище юридичної клініки, є планом витрат та інструментом контролю за видатками.

Бюджет юридичної клініки повинен включати фінансування витрат на:

- оплату праці керівництва та консультантів (не студентів) клініки;
- належне матеріально-технічне забезпечення діяльності, ремонт і оновлення (у разі потреби);
- забезпечення юридичної клініки витратними матеріалами (папером, канцелярією);
- популяризацію власної діяльності та розвиток.

Бюджет юридичної клініки повинен мати наступні характеристики:

- збалансованість як характеристика бюджету юридичної клініки повинна максимально враховувати необхідну ощадливість і нагальні потреби юридичної клініки;
- самостійність – бюджет повинен бути незалежним від бюджету вищого навчального закладу, громадської організації, на базі яких створена юридична клініка;

– повнота – бюджет повинен складатися з умовою якомога повнішого врахування всіх необхідних та потенційно можливих затрат юридичної клініки;

– обґрунтованість – план витрат і надходження коштів повинен бути виваженим, продуманим, зваженим за кожним елементом;

– ефективність – врахування всіх попередніх ознак при створенні бюджету юридичної клініки буде запорукою досягнення його ефективності, а через ефективність бюджету можна досягнути ефективності діяльності юридичної клініки загалом.

Бюджет юридичної клініки є похідним від тих ресурсів, які має або може мати юридична клініка. Питання ресурсів для більшості юридичних клінік України є найбільш болючим, оскільки ВНЗ, як правило, не має можливості забезпечити юридичну клініку всім необхідним, як це має місце в США чи Європі. Тому для формування і наповнення бюджету юридичним клінікам конче необхідно займатися фандрайзингом.

Термін „фандрайзинг” походить з англійської мови (fund raising) і означає буквально „вирощування грошей”. Сьогодні ця дефініція використовується для позначення діяльності щодо залучення матеріальних ресурсів для забезпечення функціонування певної організації.

На сьогодні найприбутковішим видом фандрайзингу залишаються приватні пожертвування [208]. У Великобританії, наприклад, найбільша кількість благодійних засобів надходить від заповітів (близько 35 %), тоді як затрати на цю категорію доходів складають близько 5 % усіх затрат на фандрайзинг. На жаль, в Україні цей показник близький до нуля.

Кошти можна шукати через письмові звернення до благодійників, особисте прохання при зустрічі, опублікування оголошень, навіть розклеювання оголошень на вулиці, проведення спеціального заходу, спрямованого на залучення коштів, розміщення спеціальних скриньок у торговельно-розважальних закладах, соціальну зовнішню рекламу тощо.

Як відзначає В. Стаднік, поряд з позитивами, у фандрайзингу є і вади: відсутність тактики фандрайзингу, хиби в етиці прохання ресурсів, традиційність підходів у фандрайзингу, нескладання чи неправильне складання фінансових і творчих звітів, невелика кількість донорів і програм, що передбачають пожертвування на діяльність юридичних клінік, невідповідність статусу деяких юридичних клінік правилам донорів щодо підтримки грантерів [203, с. 103]. Ефективному фандрайзингу також заважають корупція у донорських структурах, існування кримінальних донорських структур, обман донорів, жебрування, випрошування, шантаж, нецільове та нераціональне використання коштів, невиконання програм або їх виконання у менших розмірах, запізнення з поданням звітів, неувага до донора та ін. [203, с. 103]. Тому в українських реаліях фандрайзинг юридичних клінік особливо складний, проте не неможливий, адже, говорячи образно, якщо ви постукаєте у більшу кількість дверей, зростає ймовірність того, що десь вам таки відчинять.

Відомим випадком підтримки діяльності юридичної клініки стало Розпорядження Президента України від 12 січня 2002 р. № 5/2002-рп „Про призначення грантів Президента України для обдарованої молоді на 2002 рік”, яким М. Бляшину для створення юридичної клініки „PRO BONO” і надання безкоштовних консультацій мешканцям Острозького району Рівненської області, було виділено 6 тис. грн. [209]. Вважаємо, що держава повинна більше і частіше фінансово підтримувати юридичні клініки, проте сподіватися лише на державну підтримку, поза сумнівом, не варто. Для ефективної роботи крім власне грошових коштів, юридичні клініки повинні мати належне матеріально-технічне забезпечення. Мінімумом кожна юридична клініка повинна мати відповідне приміщення для роботи, яке б відповідало санітарно-гігієнічним нормам, було забезпечене необхідними меблями, мало доступ до мережі Інтернет, телефон, факс, кілька комп'ютерів, щонайменше один принтер, сканер та

ксерокс, коментарі до чинних кодексів, збірники зразків процесуальних документів тощо.

Таким чином, юридичним клінікам сьогодні необхідно стимулювання залучення матеріальних та грошових ресурсів юридичних і фізичних осіб (через пожертвування, спонсорську підтримку, гранти тощо); визначення пріоритетних напрямків фінансування; формування багатоканальної системи фінансового та матеріально-технічного забезпечення діяльності; забезпечення підзвітності та прозорості використання коштів.

Оскільки предметом нашого дослідження є місце юридичних клінік в системі захисту прав і свобод людини та громадянина, умови, в яких працює юридична клініка, її „зовнішня оболонка” повинні бути доступні та зручні. У даному випадку мова йде про приміщення юридичної клініки, яке, на наш погляд, за технічної та виробничої можливості має бути розташованим на першому поверсі будівлі, оскільки часто клієнти юридичних клінік (пенсіонери, інваліди) через архітектурну бар’єрність, похилий вік, не мають змогу самотійно дістатися до приміщення юридичної клініки. З іншого боку, не слід забувати і про те, що в приміщеннях навчальних закладів йде навчальний процес, тому відвідування клініки клієнтами не повинно заважати навчальному процесу.

Кожна юридична клініка повинна сьогодні бути представлена в мережі Інтернет, адже, як сказав ще колись Біл Гейтс, „якщо тебе немає в Інтернеті – тебе узагалі немає”. Для цього їй необхідно створити власний сайт зі зручним інтерфейсом, та підтримувати його в актуальному стані.

Для того, щоб збільшити число клієнтів, а відтак і число консультантів та наростити власні потужності юридична клініка повинна тісно співпрацювати з різними органами, установами, організаціями. Як відзначає В. Стаднік, для сучасного стану співпраці юридичних клінік характерні такі закономірності:

- 1) співпраця переважно базується на особистих контактах керівників, викладачів та інших фахівців, залучених до роботи юридичної клініки;
- 2) співпраця між юридичними клініками недостатньо розвинена і переважно полягає в підтриманні добрих відносин і взаємодопомозі між керівниками;
- 3) фактично не практикується спільне подання проєктів;
- 4) представники державних органів, установ сприймають юридичні клініки як звичайні громадські організації, або як приватну ініціативу окремих осіб;
- 5) аналіз установчих документів юридичних клінік свідчить про відсутність положень, що визначають напрямки, форми і особливості організації співпраці [203].

Основними напрямками співпраці юридичних клінік, на наш погляд, можна визначити наступні:

1) співпраця з провідними юридичними фірмами, адвокатськими конторами, об'єднаннями. Така співпраця дасть можливість не тільки отримати у разі потреби фахову підтримку, але й фінансування. Так в березні 2012 р. юридична фірма „Астерс” розпочала співробітництво з юрклініками Дніпропетровського та Запорізького національних університетів. Керівники фірми зобов'язалися надати матеріально-технічну та експертну допомогу – обладнання, необхідне для роботи, та консультації провідних юристів. Таким чином, Асоціація правників України, юридична фірма „Астерс” та Ліга студентів Асоціації правників України розпочали новий проєкт „Підтримаємо юридичні клініки разом”, метою якого є залучення надійних партнерів (юридичних фірм, адвокатських об'єднань) до підтримки юрклінік у всій країні, а також підвищення рівня юридичної обізнаності населення.

Під час презентації проєкту президент Асоціації правників України В. Загарія зазначав: „Ми сподіваємось, що це буде перший і не останній

випадок, коли велика юридична фірма робить великий крок. У майбутньому провідні фірми, що займають перші місця в рейтингу, повинні підтримати таку ініціативу”. Керуючий партнер ЮФ „Астерс” О. Дідковський зауважив: „Це, певним чином, пілотний проект, адже в нас немає досвіду щодо таких заходів, тому ми це робитимемо як „піонери”. Ми впевнені, що інші юридичні фірми, які не тільки вже навчилися заробляти гроші, а є лідерами юридичного бізнесу, мають стояти першими в ешелонах цього руху, надаючи посильну допомогу”. Дуже важливим, на його думку, є здатність клінік висвітлювати події та акції, що відбуваються за їх участю – це допоможе юридичним фірмам чіткіше бачити можливості участі в таких проектах. „Але поки що існує певний інформаційний вакуум, коли фірми розвиваються окремо, а клініки – окремо”, – підкреслив він. Водночас Асоціація правників України ставить собі за мету підтримати інформаційно цей рух та розширити його, мотивувати суспільство та провідні юридичні фірми до продовження цієї ініціативи, що в майбутньому може стати явищем всеукраїнського масштабу. „Чому не підтримати клініку рідного міста, чому не допомогти рідному університету? Це дуже хороша акція, дуже хороший приклад як потрібно ставитися до соціальної відповідальності, коли юристи допомагають студентам-правникам дієво і фахово. Кошти для великих фірм – це не дуже значуще, але допомога, яку отримують студенти – вкрай важлива, адже коли впливова юридична фірма є патронатом певного університету, міста, то це лише позитивно вплине на успішність роботи юридичних клінік і на кар’єрний ріст студентів-правників. До того ж такий проект уможливить визначення справжніх лідерів серед фірм на юридичному ринку, які підтримують соціальні ініціативи, що слугуватиме поштовхом до здорової конкуренції [210].

2) співпраця з органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Вважаємо, що співпраця з органами державної влади може проявлятися у виконанні спільних завдань програмної діяльності, у

фінансовій підтримці та стимулюванні. Наприклад, у структурі райдержадміністрації, як правило, є юридичний відділ, служба у справах дітей, відділ юстиції, відділ культури, освіти тощо. Усі ці відділи можуть обмінюватися інформацією з юридичною клінікою, проводити спільні проекти. Органи державної влади можуть преміювати, відзначати грамотами, подяками керівництво та консультантів юридичних клінік, згодом приймати консультантів після закінчення ВНЗ на роботу, сприяти їх оздоровленню шляхом надання безоплатних чи пільгових путівок до баз відпочинку, санаторіїв тощо, публікувати матеріали, юридичні консультації в державних та комунальних друкованих ЗМІ, інформувати про діяльність юридичних клінік через такі ЗМІ тощо. В контексті Закону України „Про безоплатну правову допомогу” юридичні клініки можуть допомагати органам державної влади та органам місцевого самоврядування у наданні безоплатної первинної правової допомоги.

Особливо потрібною є співпраця юридичних клінік з правоохоронними органами через отримання певного досвіду, проведення спільних заходів, наприклад, профілактичних (спільних рейдів, лекторіїв, круглих столів, зустрічей з громадянами);

3) співпраця з громадськими організаціями. Сьогодні де-не-де така співпраця охоплюється сферою спільних проектів і заходів, оскільки громадські організації, як і юридичні клініки, є неприбутковими. Так, 21 травня 2011 р. за ініціативою Асоціації правників України і при підтримці значної кількості юристів і адвокатських об’єднань всієї країни відбувся Другий всеукраїнський день безоплатної правової допомоги. Така ініціатива отримала підтримку як з боку юристів, так і з боку тих, хто потребує безоплатної правової допомоги. Інша громадська організація адвокатів – Спілка адвокатів України в рамках святкування Дня адвокатури до 10 січня 2012 р. також надавала громадянам безоплатну правову допомогу. Подібні ініціативи вельми цікаві і юридичним клінікам.

З іншого боку, студенти-консультанти юридичних клінік після закінчення навчання можуть бути працевлаштовані у громадські організації, відтак перспективним напрямком співпраці юридичних клінік з громадськими організаціями нам видається створення при громадських організаціях юристів окремих підрозділів, які б співпрацювали з існуючими юридичними клініками, або створення в структурі таких громадських організацій юридичних клінік;

4) співпраця з благодійними організаціями, фондами. Так, наприклад, у співпраці з „Інститутом відкритого суспільства” та Міжнародним Фондом „Відродження” Фонд Віктора Пінчука активно підтримує юридичні клініки та проекти з правової допомоги для забезпечення рівноправного доступу до правосуддя для українських громадян, посилення верховенства права та дотримання прав людини [211];

5) співпраця зі ЗМІ (як друкованими, так і телебаченням та Інтернет-ресурсами). Ця співпраця дасть можливість юридичним клінікам заявити про себе у нових форматах, систематично інформувати про власну діяльність громадськість у зручній та доступній спосіб, створити власний позитивний імідж юридичної клініки тощо.

Так в жовтні 2012 р. в рамках VII Міжнародної науково-практичної конференції „Європейська юридична освіта і наука” на державній радіостанції „Тиса-FM” відбувся прямий ефір радіопрограми, присвяченої безоплатній правовій допомозі, з консультантами Юридичної клініки „Фенікс” при Київському університеті права НАН України та помічником директора Юридичної клініки „Альтернатива” при юридичному факультеті Закарпатського державного університету. Учасники радіоефіру зазначили, що сьогодні все більшого значення набувають юридичні клініки, адже зростає якість юридичної освіти, яка інтегрується в європейський простір, убираючи кращі здобутки та досягнення, детально розповіли про ті проблемні ситуації, з якими сьогодні стикаються консультанти юридичних клінік) та запропонували шляхи їх подолання з власного досвіду [212].

б) співпраця з іншими юридичними клініками. Часто самотужки реалізувати заплановані заходи, великі проекти складно і організаційно, і фінансово, тому доречно постійно чи, принаймні, епізодично, тісно співпрацювати з іншими юридичними клініками.

Як відзначають А. Галай, В. Стаднік, зараз на вельми низькому рівні перебувають економічна, методична, організаційна складові співпраці між юридичними клініками [203, с. 118]. Саме ці напрямки слід розвивати у першу чергу;

7) співпраця з міжнародними організаціями, які володіють досвідом, ресурсами. Вітчизняні юридичні клініки роблять лише перші кроки в напрямку налагодження з ними співпраці, тому цей напрямок необхідно розвивати більш потужно та цілеспрямовано. На наш погляд, ініціатива повинна виходити передусім від Асоціації юридичних клінік України, яка може акцептувати досвід міжнародних організацій та отримувати ресурси для реалізації відповідних заходів і програм не окремою юридичною клінікою, а багатьма юридичними клініками, які зможуть об'єднати кадровий і ресурсний потенціал та отримати більш вагомий результат.

Істотну роль у реалізації усіх наведених вище форм (видів) співпраці повинна відігравати Асоціація юридичних клінік України. Така практика не є поодиноким в світі, зокрема, Фондація юридичних клінік Польщі є форумом і координуючою установою для юридичних клінік нашого західного сусіда. На базі Фондації регулярно проводяться конференції, що дозволяють поглибити співпрацю юридичних клінік і обмінятися досвідом в організації і функціонуванні цих закладів.

Кадрова складова. Вислів „кадри вирішують все” є особливо актуальним для юридичної клініки, оскільки кадровий склад юридичної клініки – це її „ядро”, її „мозок”. Слушні поради для консультантів юридичної клініки та її керівництва впродовж 2007–2010 рр. знайшли втілення у відповідних посібниках О. Ващук [213], М. Савчина [214],

О. Картамишева та С. Присяжного [215], Л. Лазор, В. Гнилорибова, Д. Шликова [216] та ін.

Кадри юридичної клініки, починаючи від керівника, і закінчуючи студентами-стажистами, повинні складати колектив – однодумців, які готові самовіддано реалізовувати ті важливі соціальні завдання, які стоять перед юридичною клінікою. Аналіз діяльності вітчизняних юридичних клінік показує все розмаїття моделей структури юридичної клініки, тому ми не будемо пропонувати власну кадрову структуру, адже для кожної юридичної клініки вона може бути своєю, з урахуванням її специфіки, яка залежить не тільки від категорії справ, кількості членів юридичної клініки, але й від режиму роботи, бюджету, приміщення тощо. Тому в цьому питанні, нам видається, універсального рецепту немає і бути не може. Єдиним загальним правилом повинно бути формування колективу, команди, як ми відзначили вище. Формуванню колективу сприяє як вдалий кадровий менеджмент, мудрий керівник, так і організація спільного дозвілля консультантів та керівництва юридичної клініки (відвідування історичних місць, екскурсії до інших міст тощо). Однак певні рекомендації, які будуть сприяти удосконаленню діяльності юридичних клінік по наданню правової допомоги населенню, ми все-таки вважаємо за необхідне висловити.

Кадрова складова передбачає якісний підбір персоналу, чітку компетенцію, поділ обов'язків між учасниками юридичної клініки; ефективно кваліфіковане кураторство клініки тощо.

Практично всі сучасні дослідження у сфері організації діяльності свідчать: якісний персонал – запорука успіху діяльності організації. Саме від того, як персонал розуміє та на практиці реалізує завдання організації, залежить їх досягнення, тобто успіх діяльності... У юридичній клініці саме від дій її працівників залежить якість надання юридичних консультацій та інших юридичних послуг, що надаються клієнтам юридичної клініки.

Як слушно відзначають автори навчального посібника „Організаційна та управлінська модель юридичної клініки в Україні: забезпечення якісного функціонування” А. Галай та В. Стаднік, до системи заходів з формування персоналу організації доцільно відносити:

- 1) підбір персоналу організації, коли можна відібрати тих працівників, хто більше відповідає потрібним критеріям;
- 2) підготовка персоналу, коли у кожного працівника складаються знання, вміння та навички ефективного виконання покладених функцій;
- 3) розвиток персоналу в процесі діяльності та поза нею;
- 4) організація діяльності персоналу на засадах якості [203, с. 9].

Так, наприклад, в Національній академії внутрішніх справ розроблене Положення про підбір персоналу юридичної клініки. Згідно з цим положенням персонал юридичної клініки – це кадровий склад юридичної клініки, що складається з постійних працівників та працівників-волонтерів, які спільно виконують конкретно поставлені функції, спрямовані на досягнення мети та реалізацію завдань юридичної клініки, визначених в її установчих документах. Крім того, в Положенні дається визначення якісного персоналу юридичної клініки – це очікуваний ідеальний результат діяльності з формування персоналу юридичної клініки (у тому числі підбору персоналу): студенти та викладачі, які розуміють та поділяють мету і завдання юридичної клініки, постійно працюють у ній, достатньо підготовані до цієї роботи (кваліфіковані, схильні, бажаючі) [203, с. 124].

Персонал юридичної клініки треба готувати в тому числі через своєрідний вступний інструктаж. Так, студент, який бажає працювати в юридичній клініці, повинен ознайомитися з Положенням про юридичну клініку, нагадати собі зміст Законів України „Про звернення громадян”, „Про інформацію”, процесуальних кодексів тощо. Деякі юридичні клініки проводять попереднє тестування майбутніх консультантів, що теж можна вважати позитивним досвідом. Ми певною мірою погоджуємося з авторами багатьох досліджень у тому, що проводити вступне тестування

необхідно, однак при цьому не слід забувати про те, що дехто, маючи наміри серйозної роботи в юридичній клініці, через надмірне хвилювання, погане самопочуття чи з інших причин може показати на тестуванні не надто хороші результати, і це перешкодить його меті долучитися до захисту прав і свобод громадян. На наше переконання, той, хто насправді хоче працювати, зможе навчитися, головне – дати йому такий шанс, створити для цього всі можливості. Навіть якщо перші спроби будуть не дуже вдалим чи правильним, мудрий керівник, наставник, зможе допомогти знайти правильне вирішення проблеми і не знизити при цьому самооцінку студента.

Отже, підбір персоналу юридичної клініки повинен базуватися на принципах добровільності та організаційно-управлінської доцільності.

Добровільність – це принцип підбору персоналу юридичної клініки, який полягає у відсутності жодних ознак примусу залучення до роботи у юридичній клініці, кожна особа, яка виявила бажання працювати у юридичній клініці, має можливість цей намір реалізувати, а юридична клініка має створити для цього необхідні умови.

Організаційно-управлінська доцільність – це принцип підбору персоналу юридичної клініки, який дозволяє керівництву юридичної клініки визначати потреби організації у персоналі та планувати його підбір.

Хоча деякі дослідники і виділяють конкурсність як принцип підбору персоналу юридичної клініки, який полягає у використанні, для обґрунтованого підбору персоналу для організації або на керівні посади, конкурсних випробувань, ми вважаємо недоцільним встановлювати кандидатам випробувальний строк, конкурсне випробування, адже бажання поділяти цілі і завдання юридичної клініки не може бути придушене бюрократичністю конкурсного відбору. Навіть якщо з професійної точки зору кандидат не підходить на роль консультанта, він може виконувати в юридичній клініці іншу роботу, також бути корисним,

якщо у нього є бажання і можливість. Це може бути реєстрація справ, участь у піарі юридичної клініки тощо. Згодом, маючи вже певний досвід, такий студент може стати і успішним консультантом.

Вкрай важливим є врахування мотивації працівників юридичної клініки для налагодження ефективної роботи по наданню правової допомоги. Не викликає заперечень твердження, що кожен приходить в юридичну клініку з власних міркувань і потреб. Тому керівнику юридичної клініки слід згадати ієрархію потреб А. Маслоу (фізіологічні потреби (повітря, вода, їжа, відпочинок, сексуальні потреби); потреби в безпеці (потреба впевненості, безпеки, порядку); потреби приналежності (потреба взаємоповаги, почуття приналежності, контакту з іншими людьми), потреби визнання (досягнення, повага до себе самого та повага від інших); потреби самореалізації (потреби розвитку, відчуття спокою та відчуття власних можливостей) і вміло оперувати нею при керівництві діяльністю юридичної клініки.

Так, згідно з теорією ієрархії потреб:

1) люди мотивовані прагнуть задовольнити ту потребу, яку вони відчують у даний момент (для початківців-консультантів юридичної клініки – це, передусім, отримання певного практичного досвіду);

2) перш ніж людина прагне задовольнити потреби вищого порядку (після набуття певного досвіду роботи в юридичній клініці це може бути у формі прагнень щодо кар'єрного росту тощо), вона має задовольнити потреби нижчого порядку;

3) задоволена потреба перестає мотивувати і мотиваційне значення починають мати потреби вищого порядку [50, с. 59].

Таким чином, для ефективної та якісної роботи юридичної клініки по наданню правової допомоги необхідно створити належні умови для діяльності, забезпечити консультантів усім необхідним, тобто задовольнити потреби нижчого порядку; після задоволення нижчих потреб

прагнути задовольнити потребу у визнанні, заохоченні за ефективну роботу; сприяння самореалізації.

Як слушно зауважує М. Дулеба для результативної мотивації:

- 1) керівники повинні дієво та свідомо мотивувати підлеглих;
- 2) керівники мають знати про власні сильні та слабкі сторони, перш ніж розпочинати модифікацію їх у підлеглих;
- 3) керівники повинні враховувати, що їх співробітники мають різні здібності та мотивації;
- 4) нагородження слід пов'язувати з ефективністю роботи, а не зі стажем чи іншими подібними умовами;
- 5) завдання слід проектувати так, щоб вони ставили певну проблему та уможлилювали різноманітні форми роботи. Підлеглі мають чітко усвідомлювати, чого від них очікують;
- 6) керівники зобов'язані плекати організаційну культуру, зорієнтовану на ефективність;
- 7) керівники повинні бути разом зі своїми підлеглими та вирішувати проблеми, коли вони виникають;
- 8) потрібно прагнути до налагодження дієвої співпраці всіх членів юридичної клініки з метою підвищення ефективності її діяльності, адже всі зацікавлені у її розквіті [50, с.60].

У юридичній клініці обов'язково повинна бути ротація кадрів, тобто форма розвитку персоналу без відриву від виробництва, процесу діяльності, яка передбачає горизонтальні визначення працівників у межах організації, що дозволяє їм спробувати свої сили на різних ділянках [217, с.452].

Куратором юридичної клініки, як правило, є викладач правових дисциплін. Бажано, щоб ця особа була не просто хорошим педагогом, науковцем, а й мала організаторські здібності та тривалі навички практичної роботи юристом. Практика часто далека від теорії, тому яким би хорошим не був викладач, він не зможе ефективно здійснювати

практичну діяльність, не маючи практичного досвіду роботи. Нерідко це одна з основних проблем керівників юридичних клінік, які ніколи практикою не займалися.

Куратор юридичної клініки повинен раз на рік звітувати перед керівництвом навчального закладу про роботу юридичної клініки (на засіданні ректорату чи Вченої ради університету або факультету), повинен популяризувати власну клініку, активно шукати шляхи фінансування юридичної клініки та розробити досконалий механізм управління фінансами тощо.

Аксіологічна площина удосконалення діяльності юридичної клініки передбачає виховання у студентів, які працюють в юридичній клініці, певних моральних ідеалів, професійних та особистих якостей, які дозволять їм гідно нести звання юриста і на належному рівні представляти свій фах не тільки у процесі надання правової допомоги клієнтам юридичної клініки, а й після закінчення навчання; залучення до роботи в юридичній клініці більшого числа консультантів для масового охоплення студентської аудиторії ідеєю правової допомоги „Pro bono”.

Нині, у час постійного пошуку шляхів збагачення, більшість батьків і дітей свідомо обирають фах юриста як такий, що дасть їм змогу в майбутньому отримати хороший зарібок і гідне матеріальне забезпечення. Саме ця причина є однією з основних у виборі професії юриста для нинішніх абітурієнтів. Натомість прагнення допомогти іншим, використати свої знання, навички та уміння на благо інших людей, заради соціальної справедливості, мало ким сприймається як невід’ємний атрибут професії юриста. Губиться моральність, відповідальність, передусім соціальна, а це може мати вкрай негативні наслідки. Тому так важливо вже зі студентської лави орієнтувати молодих людей, психіка яких ще досить пластична і піддається правильному впливу, на використання власних знань для допомоги іншим. Тим самим формується молоде і відповідальне

покоління, для якого власний меркантильний інтерес не буде єдиним вектором життя.

По суті сьогодні ми спостерігаємо відсутність відповідальності держави перед громадянином, а це ставить під сумнів реалізацію одного з основних принципів, проголошених Конституцією України – принципу пріоритету прав і свобод людини та громадянина, тому що права і свободи людини та громадянина можуть бути реалізовані переважно у правовідносинах з державою. Тому держава повинна виховувати своє підростаюче покоління у дусі співчуття до ближнього, визнання людини найвищою соціальною цінністю.

Як відзначає Н. Оніщенко, саме на державі лежить обов'язок забезпечити реалізацію прав, оскільки обов'язок, не забезпечений відповідальністю, перетворюється на фікцію [218, с.95].

Юридичні клініки повинні утверджувати два основні принципи: принцип демократизму та принцип справедливості. Як відзначає О. Руднева, під принципом демократизму слід розуміти реальне місце, значення та роль людини в суспільстві не лише при вирішенні питань, пов'язаних з формуванням органів державної влади та місцевого самоврядування, а й цілі та порядок окремих галузей правозастосування, зокрема правосуддя, виконання судових рішень, взаємовідносини особи з різними органами державної влади при реалізації нею своїх прав [4, с. 71]. Отже, принцип демократизму охоплює широке коло сфер суспільних відносин, знаходячи свій прояв у яких він, з одного боку, закріплює пріоритет людини та її інтересів над державою, підкреслює цінність охорони її прав та свобод, а з іншого, встановлює принцип диспозитивності щодо їх реалізації [4, с. 72].

Принцип справедливості обумовлює існування гарантій реалізації прав особи, виключення суб'єктивного, упередженого, нерівного ставлення до особи. О. Руднева принцип справедливості розглядає у широкому значенні як вимогу, що передбачає закріплення справедливих

норм та принципів у нормативно-правовій базі та подальшу неухильну реалізацію їх у процесі правозастосування: у юрисдикційних та неюрисдикційних формах захисту прав та свобод людини [4].

Таким чином, механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина можливо успішно реалізувати в тому числі за умови розробки і втілення у життя цілісного механізму удосконалення діяльності юридичних клінік, який реалізується на національному, регіональному та локальному рівнях і охоплює усі основні сфери впливу.

Висновки до розділу 3

1. Юридичний клінічний рух набув світового поширення. Вітчизняним юридичним клінікам слід вивчати досвід організації та діяльності юридичних клінік інших держав, які мають значно більшу історію юридичного клініцизму та столітні традиції. У США можна запозичити нові форми діяльності юридичної клініки, зокрема проекти щодо боротьби з домашнім насильством. Вважаємо за доречне ввести в навчальні плани ВНЗ, які готують юристів, нову дисципліну „Юридична практика”, яка буде обов’язковою і яку варто організувати за принципом організації діяльності юридичних клінік в Канаді. В Росії варто запозичити досвід проведення „Академій прав людини”, спільних проектів з органами державної влади тощо.

2. Удосконалення діяльності юридичних клінік можливе лише через реалізацію відповідної системи заходів, які дозволять вплинути на всі елементи правозахисної діяльності юридичної клініки та будуть здійснюватися на трьох рівнях: мегарівні (національному), мезорівні (регіональному) та мікрорівні (локальному – на базі конкретної юридичної клініки).

3. Механізм удосконалення діяльності юридичних клінік як правозахисних інститутів має охопити такі площини: нормативно-правову

(удосконалення чинного законодавства, нормативне закріплення правового статусу юридичної клініки на рівні закону); організаційну (планування, звітування, співпраця, пошук фінансування); кадрову (якісний підбір персоналу, ефективне кураторство) та аксіологічну (виховання моральних ідеалів, професійних та особистих якостей).

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження наведені теоретичні узагальнення та нове вирішення поставленого наукового завдання щодо місця юридичних клінік в системі захисту прав і свобод людини та громадянина. Серед них слід зазначити наступні:

1. Одним із основних напрямів державної політики України в галузі прав людини є створення належних умов, вироблення механізмів і процедур для повної та безперешкодної реалізації кожною особою своїх прав і законних інтересів, розроблення механізмів реалізації конституційного положення про право людини і громадянина на кваліфіковану правову допомогу, в тому числі безоплатну.

Конституційне право кожного на правову допомогу за своєю суттю є гарантією реалізації, захисту та охорони інших прав і свобод людини та громадянина, і в цьому полягає його соціальна значимість; його закріплення та стан дотримання у державі є своєрідним мірилом її демократичності.

Право на безоплатну правову допомогу – це гарантована Конституцією України можливість фізичної особи незалежно від її громадянства отримати безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії фізичних осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу в передбачених законом випадках.

2. Юридична клініка є структурним підрозділом вищого навчального закладу, що здійснює підготовку фахівців у галузі знань „Право” (рідше громадської організації або юридичної фірми), який покликаний виконувати правозахисну, правопросвітницьку та навчально-формуючу функції. Правозахисна функція юридичної клініки полягає у наданні безоплатної первинної та вторинної правової допомоги; правопросвітницька функція полягає у правовій освіті населення, а навчально-формуюча включає в себе створення умов для фахової практики

студентів, набуття ними навичок практичної роботи, а також формування у студентів високої громадянської позиції, соціальної відповідальності, співчуття до ближнього тощо.

Юридичні клініки за специфікою та змістом своєї діяльності відносяться до спеціалізованих установ, які надають безоплатну первинну правову допомогу. Водночас, юридичні клініки можна віднести і до суб'єктів надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні, бо вони надають два з трьох видів правових послуг, які належать до вторинної правової допомоги, а саме: здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, а також складення документів процесуального характеру.

3. Історія становлення та розвитку юридичних клінік і юридичної клінічної освіти включає 4 основні періоди (етапи):

а) період зародження (середина XIX – початок XX ст.ст.). Приблизно одночасно у кількох країнах (Німеччині, США, Російській імперії) виникає ідея створення юридичних клінік у зв'язку з проблемами готовності випускників юридичних факультетів відразу застосувати здобуті в університеті теоретичні знання на практиці;

б) період поширення (початок – 70-ті рр. XX ст.) – розширення географії юридичної клінічної освіти;

в) період становлення (остання третина XX ст.) – вироблена ідеологія та методика клінічної юридичної освіти; клінічна юридична освіта поширилася в країни Центральної та Східної Європи, Середньої, Південної і Східної Азії, Латинської Америки, ПАР тощо;

г) період зміни ідеології (кінець XX ст. до сьогодні). Вирізняється пріоритетом соціальної спрямованості юридичних клінік, яку нерідко називають зміною філософії юридичної освіти. У підготовці юристів увага почала акцентуватися на питаннях справедливості.

4. Основними ознаками юридичних клінік є такі: вирізняються тріадою мети діяльності: виконують правозахисну, правопросвітницьку та навчально-формуючу функції; робота в юридичній клініці здійснюється студентами самостійно, проте хід роботи та якість кінцевого результату справи суворо контролюється керівництвом клініки; солідарна моральна відповідальність за надану правову допомогу студента та куратора (керівника), відсутність юридичної відповідальності за неякісні правові послуги.

За методами роботи з клієнтами юридичні клініки поділяються на ті, які працюють з клієнтами безпосередньо, та ті, які не працюють з клієнтами безпосередньо, а отримують завдання від керівної структури (ВНЗ, громадської організації тощо); за спеціалізацією юридичні клініки поділяються на спеціалізовані та неспеціалізовані; за способом (місцем) організації надання правової допомоги на виїзні та невиїзні (стаціонарні); за видом засновника: створені при вищих навчальних закладах та створені при громадських правозахисних організаціях; за формами надання правової допомоги: юридичні клініки, які надають первинну правову допомогу, юридичні клініки, які надають первинну і частково вторинну правову допомогу; за часом функціонування: юридичні клініки „ad hoc” та постійно діючі юридичні клініки.

5. Основними принципами діяльності юридичних клінік є наступні: законність, гуманізм, незалежність, конфіденційність, пріоритет інтересів клієнта, повне інформування клієнта про правила роботи юридичної клініки, компетентність та професіоналізм, неприпустимість представництва клієнтів із суперечливими інтересами, безоплатність, чесність, порядність.

Дотримання зазначених вище принципів є невід’ємною складовою ефективності роботи юридичної клініки, формування її позитивного іміджу, самоусвідомлення та професійного становлення майбутніх юристів, та повинно сприяти гідному, компетентному, ефективному

виконанню ними своїх обов'язків, підвищенню престижу юридичної клініки та зростанню професіоналізму, ефективному соціально-правовому супроводу малозабезпечених категорій населення.

Основні тенденції розвитку юридичної клінічної освіти в Україні: активізація процесу створення нових юридичних клінік та обмін досвідом між існуючими юридичними клініками; інформування населення про систему та діяльність юридичних клінік через мережу Інтернет, періодичні видання, радіо, телебачення; розвиток напрямку методичного забезпечення роботи юридичних клінік; вихід юридичної клінічної освіти на якісно новий, доктринальний рівень; активізація роботи Асоціації юридичних клінік України, яка забезпечує єдині стандарти та здійснює загальну координацію юридичного клінічного руху в нашій державі.

При здійсненні захисту прав та інтересів фізичних осіб юридичними клініками надаються такі основні правові послуги: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, складання документів непроцесуального характеру, складання документів процесуального характеру, процесуальне та непроцесуальне представництво, правоосвітня робота. Всі ці види є, з одного боку, відносно самостійними, а з іншого, – можуть бути нерозривно пов'язані один з одним.

6. Основними „клієнтами” юридичних клінік є малозабезпечені громадяни, яких часто називають соціально вразливими, зокрема: пенсіонери; безробітні; люди, які працюють, але отримують мінімальну чи близьку до мінімальної заробітну плату; студенти; діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; інваліди; одинокі матері, батьки; особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; інші люди, в яких немає достатньо коштів на оплату гонорару адвокату тощо.

Передбачається, що найближчим часом до числа клієнтів юридичних клінік увійдуть також біженці (внутрішні мігранти) з Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей.

Визначені законодавцем в ст. 14 Закону України „Про безоплатну правову допомогу” суб’єкти права на безоплатну вторинну правову допомогу по суті у переважній більшості співпадають з основними категоріями громадян, які звертаються за правовою допомогою до юридичних клінік України. Юридичні клініки надають таким громадянам необхідну правову допомогу і допомагають у захисті їхніх порушених, невизнаних, оспорюваних прав, свобод та інтересів.

7. Аналіз становлення та діяльності юридичних клінік України, дав нам можливість зробити певні загальні висновки щодо мережі юридичних клінік України:

а) юридичні клініки в Україні створюються як при державних, так і при приватних вищих навчальних закладах, а також при правозахисних організаціях та як самостійні громадські організації;

б) однією зі складових мети їх діяльності є надання правової допомоги визначеним соціально незахищеним, малозабезпеченим категоріям громадян;

в) юридичними клініками-„піонерами” стали ті, які отримали підтримку, в тому числі матеріальну, з боку міжнародних фондів, міжнародних організацій;

г) юридичні клініки, створені як структурні підрозділи вищих навчальних закладів, показують хороші результати діяльності у разі підтримки їх діяльності керівництвом ВНЗ, сприяння у наданні належного приміщення та матеріально-технічного забезпечення;

д) більшість юридичних клінік здійснює прийом у визначені дні тижня, не надає правової допомоги у період канікул;

е) більшість юридичних клінік є клініками загальної практики, неспеціалізованими; не надають правової допомоги у кримінальному процесі, переважно надають правову допомогу з цивільного, трудового, сімейного, земельного права та права соціального забезпечення;

є) юридичні клініки тісно співпрацюють між собою, а також з державними органами та органами місцевого самоврядування, що проявляється, передусім, у проведенні спільних конференцій, круглих столів, лекторіїв, заходів.

8. Вітчизняним юридичним клінікам слід вивчати досвід організації та діяльності юридичних клінік інших держав, які мають значно більшу історію юридичного клініцизму та столітні традиції. У США можна запозичити нові форми діяльності юридичної клініки, зокрема проекти щодо боротьби з домашнім насильством. Вважаємо за доречне ввести в навчальні плани ВНЗ, які готують юристів, нову дисципліну „Юридична практика”, яка буде обов’язковою і яку варто організувати по принципу організації діяльності юридичних клінік в Канаді. В Росії варто запозичити проведення „Академії прав людини”, спільних проектів з органами державної влади тощо.

9. Удосконалення діяльності юридичних клінік можливе лише через реалізацію відповідної системи заходів, які дозволять вплинути на всі елементи правозахисної діяльності юридичної клініки та будуть здійснюватися на трьох рівнях: мегарівні, мезорівні та мікрорівні.

На мегарівні (національному) необхідна підтримка ідеї через державне сприяння, на мезорівні (регіональному) потрібне об’єднання зусиль регіональних клінік для вироблення певної регіональної політики надання правової допомоги, визначення нагальних потреб регіону та сприяння у їх вирішенні доступними юридичним клінікам регіону засобами, на мікрорівні (локальному) юридична клініка повинна поєднувати вдалий менеджмент з загальними векторами діяльності, визначеними на мега- та мезорівнях. По суті ефективність діяльності юридичної клініки на цьому рівні визначає ефективність її діяльності на мезо- та мегарівнях.

Модель удосконалення діяльності юридичних клінік як правозахисних інститутів має охопити такі площини: нормативно-правову, організаційну, кадрову та аксіологічну.

Нормативно-правова площина удосконалення передбачає удосконалення чинного законодавства, приведення його у відповідність до міжнародних стандартів у даній сфері, нормативне закріплення статусу юридичних клінік на рівні закону.

Організаційна складова передбачає чітке планування роботи, постановку довго- і короткотермінових цілей, звітування про їх виконання, пошук шляхів фінансування, організацію співпраці з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, в тому числі міжнародними, іншими юридичними клініками, власний піар юридичної клініки тощо.

Кадрова складова передбачає якісний підбір персоналу, чітку компетенцію, поділ обов'язків між учасниками юридичної клініки, ефективне кваліфіковане кураторство клініки тощо.

Аксіологічна площина передбачає виховання у студентів, які працюють в юридичній клініці, певних моральних ідеалів, професійних та особистих якостей, які дозволять їм гідно нести звання юриста і на належному рівні представляти свій фах не тільки у процесі надання правової допомоги клієнтам юридичної клініки, а й після закінчення навчання; залучення до роботи у юридичній клініці більшого числа консультантів для масового охоплення студентської аудиторії ідеєю правової допомоги „Pro bono”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богма А.В., Лисенко О.М. Історичний аспект становлення та розвитку безкоштовної юридичної допомоги в Україні / А.В.Богма, О.М.Лисенко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. – 2014. – Вип.25. – С.14-19.
2. Крук О. Проблемні питання реалізації демократичних прав і свобод людини / О. Крук // Право України. – 2007. – №5. – С.20-24.
3. Петришин О. В. Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності / О. В. Петришин // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод: матеріали Міжнар. наук.-практ. конфер.: у 2 ч. / За ред. проф. М. І. Панова. – Х., 2000. – Ч.1. – С.35-48.
4. Руднєва О. М. Міжнародні стандарти прав людини та їх роль у розвитку правової системи України: монографія / О. М. Руднєва. – Х.: ХНУВС, 2010. – 352 с.
5. Про Засади державної політики України в галузі прав людини [Електронний ресурс]: Постанова Верховної Ради України від 17 червня 1999 р. № 757-XIV. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/757-14>.
6. Бова Є.Ю. Організація безоплатної правової допомоги в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Бова Євген Юрійович. – К., 2009. – 191 с.
7. Голяков И. Т., Гродзинский М. М. Адвокат в советском уголовном процессе / Голяков И. Т., Гродзинский М. М., Перлов И. Д., Соминский А. С., Чельцов М. А. – М.: Юрид. лит., 1954. – 322 с.
8. Гродзинский М. М. Роль и задачи адвоката по уголовному делу в суде второй инстанции / М. М. Гродзинський / Метод. пособие для начинающих адвокатов. – М.: Юриздат, 1943. – 12 с.
9. Стремовский В. А., Брегман М. П. Адвокат в уголовном суде / В. А.Стремовский, М. П.Брегман. – Ростов-на-Дону: Б.и., 1968. – 41 с.

10. Побегайло Г. Д. Участие адвоката (защитника) в стадии судебного разбирательства / Г. Д. Побегайло. – Саратов: СЮИ им. Курского, 1974. – 17 с.
11. Стецовский Ю. И. Уголовно-процессуальная деятельность защитника / Ю. И. Стецовский. – М.: Юрид. лит., 1982. – 176 с.
12. Лаптеакру В. Д., Мартынчик Е. Г. Адвокат в кассационном и надзорном производстве по уголовным делам / В. Д. Лаптеакру, Е. Г. Мартынчик. – Кишинев: «Инконком», 1994. – 240 с.
13. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М.: Юрид. лит., 1979. – 389 с.
14. Конституционный статус личности в СССР. – М.: Юрид. лит., 1980. – 105 с.
15. Зарічанський Г. В., Нижник Н. Р. Права радянської людини / Г. В. Зарічанський, Н. Р. Нижник. – К.: Знання, 1990. – 185 с.
16. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / [За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко]. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
17. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підруч. / О.Ф. Скакун. – Х.: Еспада, 2006. – 776 с.
18. Кравченко А.П. Антропологічний принцип у філософії права: монографія / А.П.Кравченко. – Х.: Право, 2010. – 236 с.
19. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр>.
20. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: монографія / В.Т. Маляренко. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.
21. Европейский Суд по правам человека: избранные решения: в 2-х томах: Т.1. / Под ред. В. А. Туманова. – М.: НОРМА, 2000. – 856 с.
22. Бортник проти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.minjust.gov.ua/file/1413.

23. Нечипорук та Йонкало проти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_683.
24. Балицький проти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_726.
25. Ейрі проти Ірландії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_332.
26. Кемпбелл и Фелл против Соединенного Королевства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461410/2461410.htm>.
27. Case of Panovits v. Cyprus [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-90244#{%22itemid%22:\[%22001-90244%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-90244#{%22itemid%22:[%22001-90244%22]}).
28. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Офіційний вісник України. – 2010. – № 72/1. – Ст. 2598.
29. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09>.
30. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) від 16 листопада 2000 р. №13-рп/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00>.

31. Кашковский В.С. Юридическая помощь как правовая категория и социально-правовое явление: вопросы теории и практики: дисс. ... канд.юрид. наук: 12.00.01 / Кашковский Владимир Сергеевич. – Тамбов, 2009. – 200 с.
32. Валюшко А. Бесплатная помощь за госсчет / А. Валюшко // Юридическая практика. – 2006. – №14(432).
33. Артико против Италии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461454/2461454.htm>.
34. Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи №1466 (2005) про виконання обов'язків та зобов'язань Україною [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_611.
35. Про затвердження плану заходів, спрямованих на виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 липня 2008 р. № 1002-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1002-2008-p>.
36. Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи №1466 (2005) про виконання обов'язків та зобов'язань Україною [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_611.
37. Рекомендації №1722 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи „Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/fpart37/idx37688.htm>.
38. Про звернення громадян [Електронний ресурс]: Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>.
39. Про соціальні послуги [Електронний ресурс]: Закон України від 19 червня 2003 р. № 966-IV.– Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966-15>.

40. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [Електронний ресурс]: указ Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/361/2006/page>.

41. Висновок № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи від 26 вересня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_590.

42. Про заходи щодо реформування безоплатної правової допомоги [Електронний ресурс: наказ Міністерства юстиції України від 24 січня 2006 р. № 58/7. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/7025>.

43. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

44. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [Електронний ресурс]: Закон України від 28 лютого 1991 р. №796-XII. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/796-12>.

45. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту [Електронний ресурс]: Закон України від 22 жовтня 1993 р. №3551-XII. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>
<http://www.legal.com.ua/cgi-bin/matrix.cgi/document.html>.

46. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. №2402-III. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

47. Хартия основных прав Европейского Союза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_524.

48. Експертний висновок щодо проекту Закону України „Про безоплатну правову допомогу” //Адвокат. – 2008. – №9. – С.39.

49. Про безоплатну правову допомогу [Електронний ресурс]: Закон України від 02 червня 2011 р. №3460-VI. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>.
50. Юридична клініка: позбавити проблеми інструментарієм закону [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imzak.org.ua/articles/article/id/2962>.
51. Слов В.А. Юридична клініка: навчальний посібник / В.А.Слов, С.І.Молибог, Д.Г.Павленко. – К.: Школяр, 2004. – 315 с.
52. Антонов С. „Клиника под запретом” или стоит ли бороться за наименование юридического лица / С.Антонов // Медична практика: організаційні та правові аспекти. – 2013. – №3. – С.42-46.
53. Rowe William V. Legal Clinics and Better Trained Lawyers / Rowe William V. – A Necessity 11 Gall Law Review 591. – 1917.
54. Frank, Jerome. Why Not a Clinical Lawyer-School? Frank, Jerome // 81 U PA L Rev 907. – 1933.
55. Лоджук М. Юридична клініка: від ідей професора Георга Фроммгольда до їх реалізації в сучасній Україні / М.Лоджук // Юридичний вісник. – 2011. – №4. – С.143-147.
56. Лоджук М.Т. До історії юридичних клінік: критичні зауваження професора О.Ленель та їх оцінка з позицій сьогодення / М.Т.Лоджук // Матеріали Всеукраїнського круглого столу з представниками юридичних клінік (м.Одеса, 28.10.2011 р.) / За заг.ред. С.В.Ківалова. – Одеса, 2011. – С.32.
57. Люблинский А. Юридические клиники // Журнал Министерства юстиции. – 1901. – Январь № 1. – С.175-181.
58. Навьки юриста: Учебное пособие / Под ред. Е.Н.Доброхотовой. – Спб.: Издательский дом С.Петербур. гос. ун-та, Изд-во юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2006. – С.14.
59. Доброхотова Е.Н. Практическое обучение юристов в России: история становления и перспективы развития (на примере юридической

клиники в СпбГУ): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Доброхотова Елена Николаевна. – С-ППб., 2007. – 196 с.

60. Дудырев Ф.Ф. Юридические клиники в России: возвращение через 150 лет / Дудырев Ф.Ф., Малков В.П. // Государство и право. – 2002. – №4. – С.61-63.

61. Гентош Р.С. Діяльність юридичних клінік у сфері громадського правозахисту: посібник // Р.С.Гентош, М.В.Дулеба, В.О.Козлов, О.С.Котуха. – Львів, 2003. – С.5-6.

62. Сухицька Н.В. Юридична клініка. Курс лекцій: навч. посібник / Н. В. Сухицька; Відкритий міжнародний ун-т розвитку людини „Україна”. – К.: Університет „Україна”, 2008. – 424 с.

63. Сенчак І. Форми та методи діяльності юридичних клінік, які впливають на формування правової рефлексії та активної громадянської позиції у студентів-волонтерів / І.І.Сенчак // Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: Матеріали Першої науково-практичної конференції (Острог, 19 черв. 2013 р.). – Острог: ГО „Центр демократичного лідерства”, НУ „Острозька академія”, 2013. – С.197-200.

64. Организация и управление в юридической клинике. Опыт практической деятельности в современной России: учебное пособие / Андреечев И.С., Баиева Н.А., Воскобитова Л.А., Доброхотова Е.Н. и др. – М.: Дело, 2003. – 304 с.

65. Фігель Ю.О. Формування вмінь реалізації права в юридичній клініці / Ю.О.Фігель // Адвокат. – 10 (121). – 2010. – С.47.

66. Фігель Ю.О. Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей: дис. ... кандидата юридичних наук: спец. 12.00.01 / Фігель Юлія Осипівна. – Львів, 2011. – 198 с.

67. Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України [Електронний ресурс]: наказ Міністерства освіти і науки

України від 03 серпня 2006 р. №592. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06>.

68. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю.С.Шемшученка. – К.: ТОВ „Видавництво „Юридична думка”, 2007. – 992 с.

69. Стандарти діяльності юридичних клінік України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vk.com/doc154268065_308190529?hash=bba85b35be9deb24bb&dl=74f99727d1fbd97838.

70. Кравчук В.М. Роль юридичних клінік у формуванні громадянського суспільства в Україні / В.М.Кравчук // Актуальні проблеми держави і права. – 2010 . – Вип.52. – С. 431-436.

71. Проект Закону України „Про внесення змін в деякі законодавчі акти України” стосовно визначення статусу юридичних клінік як суб’єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=45025. – Назва з екрану.

72. Clinical legal education [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legal-clinic.ru/books.html?id=84>.

73. Документообіг в юридичній клініці: комплекс навчально-методичного забезпечення (для студентів, викладачів та початківців консультантів-правників). – Л.: ПП Лукашук В.С., 2007. – 120 с.

74. Галай А.О., Іваніщ Я.В. Педагогічна характеристика юридичної клінічної освіти / А.О.Галай, Я.В.Іваніщ // Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції „Другі юридичні читання”. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2005. – С.689-692.

75. Черненко З.С. Юридична клініка як форма підготовки студентів-правників: на прикладі викладання медичного права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agency-lawmed.org/yurydychna-klinika-yak-forma-pidgotovky-studentiv-pravnykiv-na-ptykladi-vykladannya-medychnog-prava>.

76. Дулеба М.В. Діяльність „юридичних клінік” в Україні: шляхи розвитку та вдосконалення: науково-практичний посібник / М.В.Дулеба. – К.: Атака, 2004. – 160 с.
77. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс, 1994. – 575 с.
78. Новий тлумачний словник української мови: в 4 т. / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К.: Видавництво "Аконіт", 1998. Т.І: А-Є. – 1998. – 910 с.
79. Виолле-ле-Дюк. Беседы об архитектуре / Виолле-ле-Дюк. – М.: Изд-во Всесоюз. акад. архитектуры, 1937. – 472 с.
80. Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений: в 16 т. / Н.Г.Чернышевский. – М., 1949. Т.9. – 1954. – 1012 с.
81. Тихомиров О.Д. Принципи права в компаративістському контексті / О.Д. Тихомиров // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 52-57.
82. Етичний кодекс діяльності юридичних клінік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/yurklinika/uk_dok_kod.php.
83. Права человека / [Т.А. Васильева, В.А. Карташкин, Н.С. Колесова и др.]; под ред. Е.А. Лукашевой. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – 573 с.
84. Матузов Н.И. Теория государства и права: учебник / Матузов Н.И., Малько А.В. – М.: Юристъ, 2004. – 512 с.
85. Саприкіна І.В. Захист честі, гідності, ділової репутації фізичної особи за законодавством України (за матеріалами судової практики): дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.03 / Саприкіна Ірина Валентинівна. – К., 2006. – 288 с.
86. Про захист персональних даних: Закон України від 01 червня 2010 р. №2297-VI. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2297-17/page>.

87. Про інформацію: Закон України від 02 жовтня 1992 р. №2657-ХІІ. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
88. Бессонова В.В. Юридические клиники как участники гражданского общества в системе правового просвещения / В.В.Бессонова // Юридические записки. – 2013. – Вып. 3. – С.18-25.
89. Про вищу освіту [Електронний ресурс]: Закон України від 17 січня 2002 р. №2984-ІІІ.– Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2984-14>.
90. Національна програма правової освіти населення [Електронний ресурс]: указ Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/992/2001>.
91. Фігель Ю.О. До питання: Аналіз джерел за темою дослідження „Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей” / Ю.О.Фігель // Часопис Київського університету права. – 2013 . – №1. – С.26-30.
92. Філіп'єв А.О. Юридична клініка та університет: практичні аспекти взаємодії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=11085.
93. Галай А.О. Основні навчальні компоненти юридичної клінічної освіти: шляхи впровадження клінічного спецкурсу та практики студентів у навчальний процес вищих навчальних закладів в Україні. Навчальний посібник / А.О.Галай. – К.: КНТ, 2009. – 96 с.
94. Зубець Г.І. Юридична клініка як спосіб підготовки фахівців-юристів та правової допомоги громадянам [Електронний ресурс] / Зубець Г.І., Майоренко Я.М., Самойлов М.В. – Режим доступу: <http://legal.nam.edu.ua/yuridyshnaklinika/11-yuridichna-kljnka-yak-sposb-pdgotovki-fahvcv-yuristv-ta-pravovoyi-dopomogi-gromadyanam.html>.
95. Сенчак І.І. Вплив діяльності юридичних клінік на формування професійного рівня та правової культури молодих спеціалістів / І.І.Сенчак //

Часопис Національного університету „Острозька академія”. Серія „Право”. – 2010. – №2. – С.1-11.

96. Юридична клініка. Курс лекцій: навч. посіб для студентів вищих навч. заклад. – К.: Університет „Україна”, 2008. – 424 с.

97. Основные принципы, касающиеся роли юристов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/instree/Ri3bpr1.html>.

98. Бородін І.Л., Новіков М.М. Деякі концептуальні положення юридичної клініки у практичному становленні майбутніх фахівців-правників / Бородін І.Л., Новіков М.М. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Юридичні науки”. – 2013. – Вип. 2. – С.18-22.

99. Галай В. Юридичні клініки як суб’єкт захисту прав пацієнтів в Україні / В.Галай // Право України. – 2009. – №9.

100. Про захист прав споживачів: закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-ХІІ. [Електронний ресурс]– Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>

101. Національний класифікатор України „Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010” [Електронний ресурс]: наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 11 жовтня 2010 р. № 457. – Режим доступу: <http://kchp.com.ua/novoe/1.html>.

102. Інструкція про порядок визначення країни походження товарів/послуг, оформлення та засвідчення сертифікатів відповідних форм, затверджена рішенням президії Торгово-промислової палати України від 27 лютого 2002 р. (протокол № 21(5) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/spart16/inx16954.htm>.

103. Панченко В.Ю. Юридическая помощь личности (общетеоретический аспект) / В.Ю.Панченко. – Красноярск. 2004. – 215 с.

104. Лоджук М.Т. Про форми правової допомоги в юридичних клініках України / М.Т.Лоджук // Ученые записки Таврического

національного університета ім. В.И.Вернадського. Серія „Юридические науки”. – Т.26 (65). – 2013. – №2-1 (Ч.1). – С.82-90.

105. Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]: Закон України від 18 березня 2004 р. №1618-IV. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

106. Про судовий збір [Електронний ресурс]: Закон України від 08 липня 2011 р. №3674-VI. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>.

107. Кодекс адміністративного судочинства України [Електронний ресурс]: Закон України від 06 липня 2005 р. №2747-IV.– Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

108. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини [Електронний ресурс]: Закон України від 23 лютого 2006 р. №3477-IV.– Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

109. Порядок звернення до Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/12704>.

110. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]: Закон України від 16 січня 2003 р. №435-IV. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

111. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. – 2-ге вид., перероб. і доп. / За ред. О.В.Дзери (кер.авт. кол.), Н.С.Кузнецової, В.В.Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – Т.І. – 832 с.

112. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За ред. В.М.Коссака. – К.: Істина, 2004. – 976 с.

113. Лоджук М.Т. Юридичні клініки як учасники судового процесу: пропозиції удосконалення законодавства / М.Лоджук // Митна справа. – 2011. – №1 (73). – С.121-128.

114. Яворська Г.Х. Вплив правової освіти на формування правової культури правників / Г.Х. Яворська // Збірник наукових праць Національної

академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. Серія: педагогічні та психологічні науки. – 2009. – № 49. – С. 82-84.

115. Макарова О. В. Форми прояву деформації правосвідомості населення України / О. В. Макарова // Часопис Київського університету права. – 2009. – №1. – С. 66-70.

116. Требін М. П. Правова вихованість – основа демократичного, правового розвитку українського суспільства / М. П. Требін // Проблеми законності. – 2009. – №103. – С. 216-220.

117. Савельєва Е. О. Правопросвітницька робота юридичної клініки: значення та напрями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lawhelp.dli.donetsk.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=685:konf9&catid=66:section4&Itemid=237.

118. Про Програму правової освіти населення України [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/366-95-п>.

119. Про державну допомогу сім'ям з дітьми [Електронний ресурс]: Закон України від 21 листопада 1992 р. № 2811-ХІІ. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>.

120. Про прожитковий мінімум [Електронний ресурс]: Закон України від 15 липня 1999 р. №966-ХІV.– Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/966-14>.

121. Про Державний бюджет України на 2014 рік [Електронний ресурс]: Закон України від 16 січня 2014 р. №719-VII. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/719-18>.

122. Про межу малозабезпеченості [Електронний ресурс]: Закон України від 04 жовтня 1994 р. №190/94-ВР. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/190/94-вр>.

123. Волинський О. Стандарт бідності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1810/>.

124. Державна цільова соціальна програма подолання та запобігання бідності на період до 2015 р. [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2011 р. № 1057 – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1057-2011-п>.

125. Савелова Ю.М. Поняття „юридичної клінічної освіти” в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=488%3A060313-06&catid=60%3A1-0313&Itemid=75&lang=ru.

126. Депутати-пенсіонери живуть на 15 тис. грн пенсії в місяць, вчителі – на тисячу. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zik.ua/ua/news/2013/08/12/423905>.

127. Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування [Електронний ресурс]: Закон України від 09 липня 2003 р. № 1058-IV.– Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.

128. Програма економічних реформ на 2010–2014 рр. „Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава”, затверджена Комітетом з економічних реформ при Президентові України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf.

129. Патлатий П. Маразми пенсійного страхування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.marazm.org.ua/pens/23_59.html.

130. Хмелюк А.В. Статистичний аналіз безробіття в Україні: дис... канд. екон. наук: 08.03.01 / Хмелюк Альона Василівна. – К., 2004.

131. Державна служба зайнятості на ринку праці (січень 2014 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dcz.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=309301&cat_id=3722603.

132. Про зайнятість населення [Електронний ресурс]: Закон України від 05 липня 2012 р. № 5067-VI. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>.

133. Деякі питання стипендіального забезпечення [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 5 березня 2008 р. № 165. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/165-2008-п>.
134. Питання стипендіального забезпечення [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2004 р. № 882. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/882-2004-п>.
135. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Електронний ресурс]: Закон України від 13 січня 2005 р. №2342-IV. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>.
136. В Україні 8 млн. 80 тис. дітей, із них — 98 тисяч дітей-сиріт і тих, хто позбавлений батьківської опіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sirostvy.net/ua/press_centre/news/328.html.
137. Технологии социальной работы // Учебник под общ. ред. проф. Е.И.Холостовой. – М.: ИНФРА, 2001. – 480 с.
138. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні [Електронний ресурс]: Закон України від 21 березня 1991 року № 875-XII. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/875-12>.
139. OECD Family Database. CO7: Trends in income inequality and income position of different household types [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/dataoecd/52/13/43201528.pdf>.
140. Коломієць О.О. Монобатьківські сім'ї: соціальний захист і самозабезпечення / О.О.Коломієць // Стратегічні пріоритети. – №4 (13). – 2009. – С.148-156.
141. Про практику розгляду судами трудових спорів [Електронний ресурс]: постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 1992 р. №9. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92>.
142. Інформаційно-аналітичні матеріали з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, надані Кабінетом Міністрів України

11 квітня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chernobylpres.blogspot.com/2013/04/11042013.html>.

143. Проект Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2012-2016 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mns.gov.ua/files/2010/11/24/Koncept2010.doc.

144. ООН: свої домівки в Україні залишили вже більше 50 тисяч переселенців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/113288>.

145. Юридичні клініки вищих навчальних закладів м. Харкова надають безкоштовну правову допомогу жителям із зони АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkivoda.gov.ua/en/news/view/id/22997>.

146. Права біженців та мігрантів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.migration.org.ua>.

147. Про приєднання України до Конвенції про статус біженців та Протоколу щодо статусу біженців: закон України від 10 січня 2002 року №2942-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2942-14>.

148. Стан організації роботи зі зверненнями громадян у Міністерстві освіти і науки України за 2013 рік: аналітична доповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>.

149. Стан організації роботи зі зверненнями громадян у Міністерстві освіти і науки України за 2010 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>.

150. Пояснювальна записка до проекту Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України” (щодо визначення статусу юридичних клінік як суб’єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=41880).

151. Стандарти юридичних клінік України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/yurklinika/yk_dok_stand.php.
152. Типові положення про юридичну клініку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/yurklinika/yk_dok_stand.php.
153. Інформація про юридичну клініку „Ad Astra” Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.urfaksnu.com/fakultet/juridichna-klinika-ad-astra.html>.
154. Правнича клініка Національного університету „Києво-Могилянська академія” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legalclinics.org.ua/clinics/naukma.php>.
155. Юридична клініка Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана „Соціальна справедливість” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kneu.edu.ua/ua/student_life/public_studentorganizations/jurydychna_klinika_socialna_spravedlyvist/.
156. Юридична клініка. Харківський національний університет внутрішніх справ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://univd.edu.ua/dir/416/yuridichna-klinika>.
157. Юридична клініка Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.npu.edu.ua>.
158. Юридична клініка Хмельницького університету управління і права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://univer.km.ua/struck.php?sid=8> <http://univer.km.ua/struck.php?sid=8>.
159. Юридична клініка „PRO BONO” Острозької академії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oa.edu.ua/ua/studentbody/stud_organizations/probono.

160. Юридична клініка „Довіра” Лабораторії практичного права юридичного факультету Сумського національного аграрного університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://just.sumy.ua/index.php?page=yur_kliniky.
161. Студентський юридично-консультаційний центр „Центральна юридична клініка” Міжрегіональної академії управління персоналом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maup.com.ua/news/news.php?idn=940>.
162. Львівська обласна громадська організація „Юридична клініка адвоката С. Куспись” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kuspysklinika.com.ua>.
163. Chicago Law Clinic [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.clclaw.org/clients.html>.
164. Law Clinic of Northwestern University School of Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.northwestern.edu/legalclinic/documents/ClinicBrochure.pdf>.
165. Colorado Law Clinic [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.colorado.edu/law/clinics/ilc/>.
166. Державі потрібні клініки. Юридичні або ще один шлях забезпечення правовою допомогою незаможних верств населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukr-pravo.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3731:2011-03-24-09-48-19&catid=2:komentar&Itemid=2.
167. Молдован В.В., Кацавець Р.С. Юридична клініка: навч. посібник / В.Молодован, В. Кацавець. – К: Центр учбової літератури, 2007. – 224 с.
168. Dalhousie Legal Aid Service/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://law.dal.ca/Institutes/Dalhousie%20Legal%20Aid%20Service>.
169. Cardiff Law School. Law Clinic [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.cf.ac.uk/>.

170. Law Clinic. University of Strathclyde [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.strath.ac.uk/humanities/lawschool/lawclinic>.
171. Конституция Российской Федерации от 12 декабря 1993 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.constitution.ru>.
172. Юридическая клиника: опыт практического обучения юристов: Учебно-методическое пособие / А.В. Байков, А.В. Васильев, Л.А. Воскобитова и др. – СПб., 1999. –125 с.
173. Гайдуков Д. «Юридическая клиника» ординатура для юристов / Д.Гайдуков // Высшая школа. – 1998. – №7.
174. Туманова Л. Сделать образование практическим (об опыте «юридических клиник») / Л.Туманова // Российская юстиция. – 1999. – № 5.
175. О правовых консультациях („юридических клиниках“) для населения на базе ВУЗов, которые готовят юридические кадры [Электронный ресурс]: Приказ Министерства образования Российской Федерации от 30 сентября 1999 г. № 433. – Режим доступа: <http://www.duma.gov.ru>.
176. О дополнении приложения к приказу Минобразования России от 30 сентября 1999 г. № 433 „О правовых консультациях („правовых клиниках“) для населения на базе вузов, осуществляющих подготовку юридических кадров" [Электронный ресурс]: Приказ Министерства образования Российской Федерации от 7 августа 2001 г. № 2909. – Режим доступа: <http://russia.bestpravo.ru/fed2001/data03/tex15765.htm>.
177. О Дополнении перечня вузов, осуществляющих подготовку юридических кадров, на базе которых предусмотрено открытие правовых консультаций ("Правовых клиник") для населения (первая очередь), утвержденного приказом Минобразования России от 30 сентября 1999 г. №433 [Электронный ресурс]: Приказ Министерства образования Российской Федерации от 25 декабря 2002 г. N 4592. – Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=EXP;n=310929>.
178. О Дополнении перечня вузов, осуществляющих подготовку юридических кадров, на базе которых предусмотрено открытие правовых

консультаций ("Правовых клиник") для населения (первая очередь), утвержденного приказом Минобразования России от 30 сентября 1999 г. № 433 [Электронный ресурс]: Приказ Министерства образования Российской Федерации от 1 марта 2004 г. № 944. – Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=EXP;n=327369>.

179. Дегтярев С.Л. Юридическая клиника и современное юридическое образование в России: Учебно-практическое пособие / С.Л.Дегтярев. – М.: «Волтерс Клувер», 2004. – 245 с.

180. О бесплатной юридической помощи в Российской Федерации: Федеральный Закон от 21 ноября 2011 г. №324-ФЗ // Собр. законодательства Рос. Федерации. – 2011. – №48. – Ст.6725.

181. Долгов А.А., Сталковский А.А. Юридическая клиника как инновационная модель юридического образования (на примере Юридической клиники „Студенческая правовая приемная” ТГТУ) / А.А.Долгов, А.А.Сталковский // Вопросы современной науки и практики. – 2013. – Специальный выпуск (44). – С.39-43.

182. Чебоксарский кооперативный институт Российского университета кооперации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://coop.chuvashia.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=8742&Itemid=318.

183. Бондаренко Н.Л., Хватик Ю.А. Юридическая клиника и ее роль в процессе профессиональной подготовки юриста в высшей школе / Н.Л.Бондаренко, Ю.А.Хватик // Инновационные образовательные технологии. Педагогика и стратегия обучения. – 2011. – №4. – С.29-33.

184. Обучение в юридической клинике (правовые основы, методики, юридическая техника и практикум) / С.А.Балашенко [и др.]; под общ. ред. С.А. Балашенко. – Минск: ГИУСТ БГУ, 2008. – 408 с.

185. Войтик А.А. Обучение студентов в юридической клинике практическим навыкам работы юриста (учебное пособие) / А.А.Войтик,

Т.В.Наумович, К.Л.Томашевский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.bsu.by/site/?16>.

186. Томашевский К. Л. Перспективы развития трудо-правового направления в деятельности юридических клиник в Беларуси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.bsu.by/site/?16>.

187. Юридическая клиника Белорусского государственного университета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.bsu.by/site/?16>.

188. Оніщенко Н. Механізм забезпечення прав і свобод особи / Н.Оніщенко // Міжнародна поліцейська енциклопедія: понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика: у 10 т. / Римаренко Ю. І., Кондратьєв Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. – К., 2005. – Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. – С. 487– 488.

189. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник: пер з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2008. – 656 с.

190. Словська І. Механізм захисту прав людини – основоположний принцип сучасного українського конституціоналізму / Словська І. // Право України. – 2001. – № 9. – С.15– 17.

191. Опольська Н.М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект) / Н.М.Опольська. – К.: 2010. – 225 с.

192. Дубчак Л.С. Удосконалення діяльності навчальних закладів щодо запобігання злочинності неповнолітніх в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Л.С.Дубчак. – К., 2007. – 20 с.

193. Сенчак І.І. Проблеми законодавчого визначення статусу юридичних клінік в Україні / Сенчак І.І. // Адвокат. – 2012. – № 11 (146). – С. 40-44.

194. Чернега А.П. Юридичні клініки – вагома складова інституту безоплатної правової допомоги / А.П.Чернега // Часопис Київського університету права. – 2009. - №4. – С.109-116.

195. Кіккас М.В. Юридичні клініки як складова системи установ безоплатної правової допомоги / М.В.Кіккас // Юридичні клініки в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: мат. Всеукраїнського круглого столу з представниками юридичних клінік України (28 жовтня 2011 року, м. Одеса) / За заг. ред. С.В. Ківалова. – Одеса: Фенікс, 2011. – 176 с.

196. Соколов А.О. Юридичні клініки в Україні: проблеми надання безоплатної правової допомоги / А.О.Соколов // Юридичні клініки в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: мат. Всеукраїнського круглого столу з представниками юридичних клінік України (28 жовтня 2011 року, м. Одеса) / За заг. ред. С.В. Ківалова. – Одеса: Фенікс, 2011. – 176 с.

197. Рябчиць Ю.Г. Юридична клініка як суб'єкт надання безоплатної правової допомоги / Ю.Г.Рябчиць // Юридичні клініки в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: мат. Всеукраїнського круглого столу з представниками юридичних клінік України (28 жовтня 2011 року, м. Одеса) / За заг. ред. С.В. Ківалова. – Одеса: Фенікс, 2011. – 176 с.

198. Савелова Ю.М. Юридична клініка як суб'єкт надання безоплатної правової допомоги / Ю.М.Савелова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Право”. – 2012. – № 20. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 187-190.

199. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги) [Електронний ресурс].

– Режим доступу:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=41880.

200. Проект Закону про внесення змін до Закону України „Про безоплатну правову допомогу” (щодо юридичних клінік) [Електронний ресурс].

– Режим доступу:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=41935.

201. Про комітети Верховної Ради України сьомого скликання: постанова Верховної Ради України від 25 грудня 2012 року №11-VII // Офіційний вісник України. – 2013. – №100. – С.11.
202. Кулагіна Т. Юрклінікам при вишах дозволять надавати правову допомогу на законних підставах / Т.Кулагіна // Закон і бізнес. – 2013. – №2-3 (1041-1042). – С.6.
203. Галай А.О., В.В.Стаднік. Організаційна та управлінська модель юридичної клініки в Україні: забезпечення якісного функціонування: наук.-практ. посіб. / А. О. Галай, В. В. Стаднік. – К. : Атіка, 2005. – 280 с.
204. Завальна Ж.В., Старшинський М.В. Фінансування неприбуткових організацій (на прикладі юридичних клінік) / Ж.В.Завальна, М.В.Старинський. – Суми : ВТД „Університетська книга”, 2005. – 100 с.
205. Арчибальд Р. Управление высокотехнологичными программами и проектами / пер. с англ. Е.В. Мамонтова; под ред. А.Д.Баженова, А.О. Арефьева. – 3 изд., перераб. и доп. – М.: Компания АйТи; ДМК Пресс, 2004.
206. Ондрушек Душан. Хрестоматия для некоммерческих организаций / О.Душан. – Братислава, 2003. – 312 с.
207. Товб А.С., Ципес Г.Л. Управление проектами: стандарты, методы, опыт. – 2-е изд., стер. / А.С.Товб, Г.Л.Ципес. – М.: ЗАО "Олимп-Бизнес", 2005. – 240 с.
208. Сайт інформаційно-аналітичного центру філатропії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.philanthropy.org.ua.
209. Про призначення грантів Президента України для обдарованої молоді на 2002 рік [Електронний ресурс]: Розпорядження Президента України від 12 січня 2002 року №5/2002-рп. – Режим доступу: <http://www.legal.com.ua/cgi-bin/matrix.cgi/document.html>.

210. Долаючи інформаційний вакуум. АПУ закликає лідерів юридичного ринку підтримати юрклініки України // Закон і Бізнес. – №12 (1051). – 17.03-23.03.2012.
211. Юридичні клініки. Правова допомога [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pinchukfund.org/ua/projects/13/>.
212. Представники юридичних клінік „Альтернатива” та „Фенікс” обговорили безоплатну правову допомогу в прямому ефірі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-reporter.com/novosti/124237>.
213. Ващук О. Посібник для консультанта юридичної клініки / О. Ващук, Р. Гера. – Л. : ПАІС, 2008. – 248 с.
214. Основи юридичної клінічної практики: навчально-методичний посібник / М. В. Савчин [та ін]; Закарпатський держ. ун-т, Карпатське агентство прав людини „Вестед”, Юридична клініка „Альтернатива”. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2007. – 180 с.
215. Артамишев О., Присяжний С. Збірник нормативних актів та зразків документів з організації діяльності юридичної клініки Донецького юридичного інституту „Захисник” / За ред. В.В.Пашутіна. – Донецьк: Відділ навч.-тренінг. технологій ДЮІ ЛДУВС, 2010. – 234 с.
216. Методические указания по организации „Юридической клиники”/ Сост. проф. Л.И. Лазор, В.В. Гнилорыбов, Д.В. Шлыков. – Луганск: Изд-во ВНУ, 2000. – 36 с.
217. Робинс С.-П., Коултер М. Менеджмент / Робинс С.-П., Коултер М. – М.: Вильямс, 2007. – 1056 с.
218. Оніщенко Н.М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи: Монографія / Відп. ред. Ю.С.Шемшученко. – К.: ТОВ „Видавництво „Юридична думка”, 2008. – 320 с.
219. Юридична клініка: навчальний посібник / В. В. Молдован, Р. С. Кацавець. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 224 с.